

1897

ԹԻԻ Բ. ՓԵՏՐՈՒՆԸ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՏԱՐԻ

ՄԱՍԻՍ

ՏՊԱՐԱՆ Մ. ԱԹՈՌՈՅ Ս. ԷԶՄԻՆԻ.

ԿՅՈՒ

13409810 Գ Գ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՆԵՍԱԿՆԵՐ

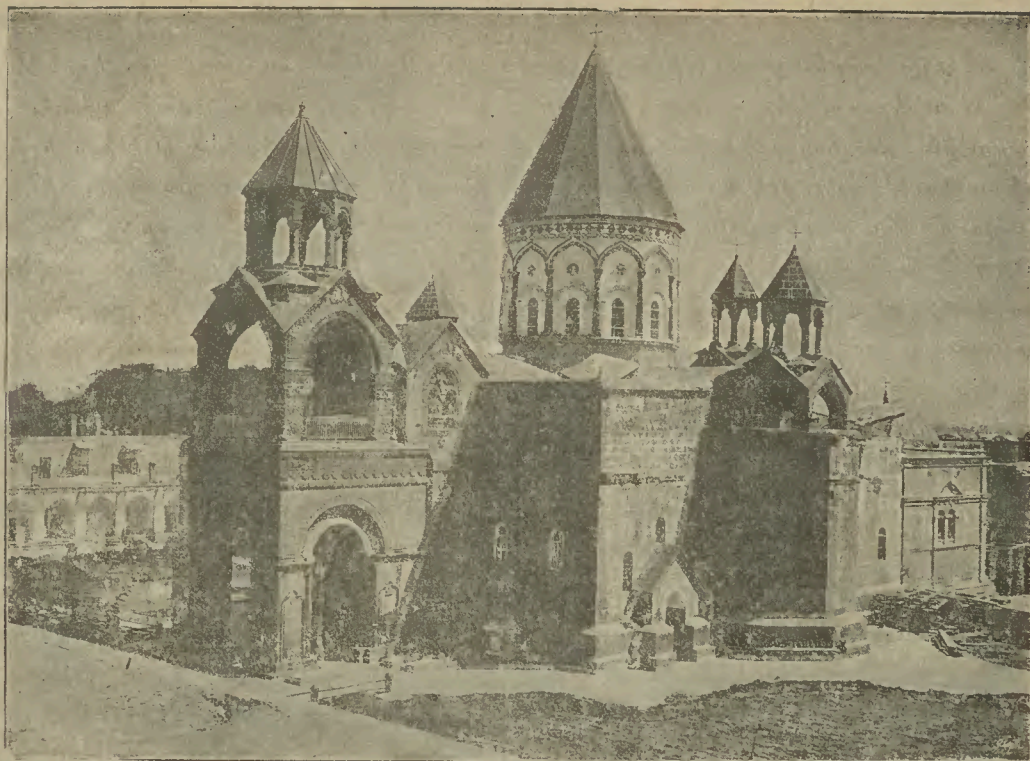
ՀԲԱԾԱՆԱԿ

Տ. Տ. ՄԿՐՏԶԻ Ա.

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ,

ԽՈՂԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ ԿՆԵՍԱԿՆԵՐ

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ—ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ—ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ—ՄԱՆԿԱԿԱՐ-
ԺԱԿԱՆ, ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ՊԱՇՏՏՈՆԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

ՌՅԽԵ Լ. ՏԱՐԻ

ՀԱՄԱՐ ԵՐԿՐՈՐԳ

ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1897 թ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ—ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

ՃՇՄԱՐԻՑ ՀԵՐՈՍԸ.

„Եթէ տակաւն մարդկան հաճոյ լինէի,
ապա քրիստոսի ծառայ ոչ էի:“
Գաղ. Ա. 40.

Տակաւին . . . ինչպիսի տնուր յի-
շատակներ են ամփոփուած արդեօք
այդ մէկ հաաիկ բառի մէջ: Կար ժամանակի
երբ Տարսոնացի Պօղոսը բոլորովին ուրիշ մարդ
էր, ուրիշ զաղափարներ, ուրիշ զգացումներ
ունէր. նա աչքի ընկնող մի անգամն էր այն
զատակարգի, որ իբրեւ մարդահաճութեան տի-
պար է ներկայանում մեզ ս. աւետարանի մէջ,
որի մասին առանց զայրոյլի և արդար ցաւ-

ման խօսել չէ կարող հեղ և անյիշատար Մար-
դոյ Որդին: Անշուշտ աւելի բարեմիտ էր նա
և ալիւլ քան ուրիշները՝ արդարութեամբ ու
խղճի մտօք նախանձախնդիր հայրենի աւան-
դութեանց. բայց որ գոնէ մի բանում նա էա-
պէս չէր տարբերուում իւր ընկերներէից, որ
նա նոյնպիսի հեշտութեամբ էր ենթարկուում
մարդահաճութեան կախարգի դիւթական դա-
ւադանին, ինչպէս ամեն մի փարիսեցի, ինչպէս
ամեն մարդ՝ այս տեսակէտից աւելի կամ
պակաս չափով փարիսեցի ի բնէ—ահա նա
անձամբ խոստովանում է այստեղ: Եւ յիրա-
ւի քանի քանի անգամ բաղկատարած ա-
զօթքի է կանգնել նա Աստուծոյ տաճարում,
աչքի աակից նայելով, թէ արդեօք մարդիկ

տեսնեմք են իւր բարեպաշտութիւնը՝ ողորմութեան լումաներ բաշխել տաճարի մուտքի առաջ շարուած մուրացկաններին, այն հրապարտ դիտակցութեամբ, թէ ամբողջ դիտում է և հռչակում իւր բարեգործութիւնը, ինչպէս ինքնագոհ և ժպտերես նա ամեն անգամ ճիշդ ժամանակին բերելը քահանաների առաջն է դրել իւր առատ նուէրները, իւր տասանորդները՝ ինչպէս զխին փոշի ու ժոխի ցանած, դէմքը մռայլ ու մազերը զգոգուած անցել Ծրուսապէսի փողոցներից, որպէս զի ամէնքը ճանաչեն Գամաղիէլ մեծ լարբու արժանաւոր աշակերտին, տեսնեն նորա օրինապահութիւնը, նորա նախանձախնդրութիւնը, Դսրայէլի փրկութեան համար թափած արցունքները: Եւ մինչև իսկ այն լուսինն, երբ նորա աչքի առաջ արինըլուայ ընկած էր նահատակ Ստեփաննոսը, և նա մոլեռանդ ընկերների հանդերձներն էր պահում, ձեռքով զլսով քաջաբերում նոցա՝ երբ Դամասկոսի ճանապարհին ծրագիրներ էր կազմում ջնջելու, մի քանի օրուայ մէջ արմատախիլ անելու Խաչեցեալի մոլար աղանդը, և Դսրայէլի ահեղ Աստուծոյ պատիւը վերականգնելու՝ նորան առաւել ոգևորողը և փայփայողը գուցէ այն հրապուրիչ զգացումն էր կրկին, թէ ինչպէս պէտք է գովեն, ինչպէս ամեն տեղ մատով ցոյց տան բոլոր ընկերներից յառաջադէմ Սօղոսին:

Սակայն ինչքան բան փոխուել է այն օրից, երբ նորա ականջին հնչեց իւր հալածած Երուսալի հրաշագործ ձայնը. հպարտ փարիսեցին, Արրահամի ազատ զաւակը, նոյն այդ Երուսալի ծառան է այժմ՝ Զրիստոս է անուանում, ընտրեալ ժողովրդի բոլոր ակրնկալութեանց կատարումն, մի դատապարտեալի, ամենաանարգ մահուամբ աշխարհից մերժուած մի օրինադանցի, և պատրաստ է ամեն ամեն ինչ կորցնել, և փառք, և պատիւ, և երջանկութիւն՝ այդ Զրիստոսին միայն շահելու համար: Նա նոյն Սօղոսն է, առաջուայ պէս եռանդուն և նախանձախնդիր և յառաջադէմ սակայն նորա եռանդն ու նախանձախնդրութիւնը մի երերուն կոկոն չեն այլ ևս, որ ամեն թեթև հոգիից տատանուում է, այս կողմ ու այն կողմ խոնարհում՝ երբեմն

այս, երբեմն այն օրէնքի, երբեմն մէկ, երբեմն միւս լարբու լճուի առաջ, երբեմն ի հաճոյս իւր սեփական կրքերի, և երբեմն իւր դասակարգի շահուցն ու զաղտնի հաշիւների՝ այլ իբրև մի միապաղաղ անվանդ ժայռ, անսասան հիմքի վերայ հաստատուած, որ ոչ ոլորապտոյտ յորձանքների քայքայիչ ազդեցութեանն է ենթարկուում ոչ կատաղի փոթորկի բռնութեանը՝ ոչ սաստիկ տապից հալուում է ծիրում, ոչ սառնամանիքի խստութիւնից պատառ պատառ լինում: Մի հեզ դառն է նա, մի տկար մանուկ, երբ Տէր Երուսալին է փարած. ամենաանարգ գերի է համարում իրեն, կծկուում հող ու փոշի է դառնում՝ անարժան Նորա երկնակոխ ոտքերին իսկ կաշեւում. բայց երբ հանդէս է զայլիս աշխարհի առաջ, խրոխտ առիւծ է, անպարտելի հսկայ, որ անվեհեր համարձակութեամբ թէ կատաղած ամբոխին և թէ կկեղեցւոյ սլան սողաւոր Պետրոսին, թէ Հրէից քահանայապետներին ու նախանձայող փարիսեցիներին և թէ Ագրիպպա թագաւորին կամ նոյն ինքն հռոմի մեծագոր կայսեր դէմ՝ գնել կարող է՝ ոչ մի մարդկային հեղինակութեան համար փոթունենալով, ոչ մի երկրաւոր ոյժի զիմաց տեղի տալով: Տարսոնացին հերոս էր մի ժամանակ շատերի սպիւն, այժմ մի խեղճ հալածական է, որ ուր գնում նախատինք և դառնութիւն է գտնում. «վիշտս ի գետոց, վիշտս յաւաղակաց, վիշտս յաղգէ, վիշտս ի հեթանոսաց, վիշտս ի քաղաքի, վիշտս յանապատի, վիշտս ի ծովու, վիշտս ի սուտ եղբարց», և սակայն, ո՞վ է այն մեծ հերոսը, որ յաղթական կառքի մէջ, դափնէ պսակներով շրջապատուած՝ աւելի վսեմ, աւելի զօրեղ, աւելի հերոսական զգացումներ է ունեցել, քան այդ հալածականը, երբ կրծքի խոքից բացականչում էր. «Եթէ տակաւին մարդկան հաճոյ լինէի, ապա Զրիստոսի ծառայ ոչ էի»:

Պատմութիւնը շատ հերոսների անուններ է մեզ յիշեցնում՝ հերոսներ ամեն կարգի և տեսակի. ոմանք զերազանցել են մարմնական ուժով՝ բնութեան յամառ տարրերը նուաճելու, վայրենի զաղանքներին զսպելու համար ցոյց տուած ճարպիկութեամբ և զօրութեամբ՝ ուրիշները քաջ սրտովն ու ազմուկան հրմ-

տուլթեամբ, որով արեան նախծիրներ են դործել, բանականներ ու ամբուլթիւններ խորտակել, ազգեր ու պետութիւններ միմեանց հետ ձուլել, ոմանք աչքի են ընկել բնական հանճարով, գիտութեան և արուեստի մէջ հանդէս բերած կատարելութիւններով, մարդկային կեանքի յառաջագիմութեան և բարելաւութեան նպաստող հրաշալի գիւտերով՝ ուրիշները բարոյական կամքի զօրութեամբ, մարդոց կառավարելու ընդունակութեամբ, օրինակելի առաքինութիւններով, մեծամեծ բարի գործերով, ընդարձակ ձեռնարկութիւններով, մենք աշխատում ենք անջինջ և կենդանի պահել նոցա անուները, իւրաքանչիւր նոր սերունդի առաջ կրկնել նոցա յիշատակի արժանի գործերը, որպէս զի օրինակ լինին, կեանքի ուղիղ ճանապարհը ցոյց տան, նման առաքինութիւններ ներշնչեն, նման գործեր անելու քաջալերեն, բայց արդեօք նոցա շարքում մեր յիշողութեան մէջ իւր արժանաւոր տեղն է գրաւում Պօղոս առաքեալի անունը, արդեօք գիտակից ենք մենք, թէ ի՞նչ ահագին զօրութիւն ունի աշխարհում, ինչպիսի՝ կորըստաբեր ազգեցութիւն մարդոց վերայ՝ մարդահաճութեան փորձիչ դէր, և Առաքեալի հետ ծունկ չողելով Աստուածորդու առաջ, Շորան՝ միակ ճշմարիտ և անմահ հերոսին, առաջնորդ և տիպար մեզ ընտրելով, սովորում ենք յաղթել Շորա հոգեով իսկական բարոյական արժանաւորութեան այդ ամենափոքրիմ և ամենապտանգաւոր թշնամուն, Շորան միայն ծառայել՝ Շորա ցոյց տուած ճշմարտութեան, արդարութեան և սրբութեան գաղափարին:

Ահա քայլում է Նա կրկին մեր առջևից՝ դէպի տանջանք, խաչելութիւն, դէպի մահ: Եայտնութեան օրից սկսած քայլ առ քայլ հետեւում է Շորան փորձիչը՝ մերթ առնապատի միայնութեան մէջ բազմահրապոյր խօսքեր շնչելով, մերթ հազարգլխեան ամբոխի կողմից ովսաննա կոչելով, մերթ մտերիմ աշակերտի միջոցաւ փռւաց ու վայելչութեան շքեղ տեսարաններ Շորա առաջ բանալով. «Չայս ամենայն քեզ սաց, եթէ անկեալ երկիրպագանիցես ինձ», բաւական է հաճոյ լինիս այդ ամբոխին, նորա փարիսեցի կառավարիչներին՝ նոցա ցանկութիւնները կատա-

րես, նոցա հայեացքներին համակերպիս— քեզ իսկոյն ձեռքի վերայ կբարձրացնեն, թագաւոր և իշխան կհռչակեն, փառօք ու պատուով կպսակեն: Բայց Նա անցնում է բարձր ի գլուխ այս բոլոր փորձութիւնների, այս անմիաբացահայտութիւնների միջից՝ արհամարհոտ արդահատանաց մի հայեացք միայն ձգելով մոլար ամբոխի վերայ, իւր հերոսական ոտքերի տակ տրորելով նորա մատուցած սնտաի փառքի պսակները. «Ե՛րթ յետս իմ, սատանայ, զի զրեալ է, Տեառն Աստուծոյ քում երկիրպագցես, և զՆա միայն պաշտեսցես»: Եւ խաչի վերայից աստուածային գլուխը դէպի աշխարհ խոնարհած՝ Նա դուրս է կանչում իւր ընտրեալներին չնչին հրապոյրներով խաբուող ամբոխի միջից. «Ո՛ր սիրէ զհայր կամ զմայր առաւել քան զիս, ո՛չ է ինձ արժանի. և որ սիրէ զուստր կամ զգուստր առաւել քան զիս, չէ՛ ինձ արժանի. և որ ո՛չ առնու զխաչ իւր և զայ զկնի իմ, չէ՛ ինձ արժանի»:— Ո՛ւր է սակայն, աւա՛ղ, Աւարայրի նահատակների այն հերոսական հոգին, որ աշխարհի խոստացած բոլոր փառքն ու մեծութիւնն արհամարհել, երկրաւոր սիրոյ բոլոր կապերը քակել ու հրաւիրական այս ձայնին հետեւել պէտք է ստիպէր, ո՛ւր են քրիստոսի այն ծառաները, որոնք Շորան ի մասնաւորի պաշտօն մատուցանելու, խօսքով և գործով Շորա ս. աւետարանի վկաներ լինելու կանչուած՝ համարձակութիւն պէտք է ունենային Պօղոս առաքեալի նման ամեն երկրաւոր հեղինակութիւն զանց առնելու, մեծի ու փոքրի զիմաց կրկնելու և հաստատելու. «Եթէ տակաւին մարդկան հաճոյ լինէի, ապա քրիստոսի ծառայ ոչ էի»:

կ. Վ.

Մ Ե Հ Ե Կ Ա Ն Ա Մ Ի Ս.

Ա.

Այլ կոչում տանել չայի միտքը, Մեհեկան ամիս: Բո առմարադիրն այնպիսի տօներ է կարգել եկեղեցու մէջ, այնպիսի յիշատակներ, որ աւամայ յուզուում է մարդու սիրտը և ձգտում է ամեն ինչ միահամուռ ըմբռնելու և իւրացնելու:

Մի կողմից՝ մտքիս առաջ են գալիս Տեառնընդառաջը, քրիստոնէութեան առաջին քարոզութիւնն և Հայաստանի անդրանիկ նահատակները, ս. Լուսաւորչի դարը, Հայոց զրի և գրականութեան ծնունդը, ուխտին հաւատարիմ հայ քրիստոնեաների անօրինակ մաքառումը մոգութեան դէմ և այլն:

Միւս կողմից՝ գրաւում են միտքս ժողովրդական հին աւանդութիւնների թանգագին մնացորդներն, այն է Առաջաւորաց ծումապահութեան ծէսերը՝ փոխինդն ու աղի բլիթը, «սիպտակ ձիաւոր» ս. Սարգսի զրոյցները, տէրընտաղի խարոյկը, բարեկենդանի խաղերն ու սովորութիւնները, մեծ պասին տների մէջ մրմռաս կախնէն և այլն:

Այս ամենն իբրեւ խայտաբղէտ կենդանի պատկեր, որին նշանաւոր գոյն տուողը ժողովրդի կրօնական ոգին է, գալիս անցնում է մտքիս առջև, և զրգում իմ հետաքրքրութիւնս: Տեսնում եմ, որ դոքա մեհեկան ամսին տալիս են մի առանձնութիւն: Միտքս կանգ է առնում ս. Սահակ Պարթևի, ս. Ղևոնդեանց և ս. Վարդանանց պատկառելի յիշատակների վերայ: Գիտեմ, որ նոցա զործերն և բազմադիւն կեանքը վաղուց շատ զեղեցիկ նկարագրել են Եղիշէի և Փարպեցու ոսկեղինիկ գրիչները: Այդ ինձ այլ ևս չի դբաղեցնում: Դժ միտքս զրաւում է առաւելապէս այն, թէ ինչո՞ւ մեր այդ նուիրական սրբերի յիշատակը հաստատուած է յատկապէս մեհեկան ամսի մէջ. չէ՞ որ ս. Սահակի երջանիկ փոխումն հանդիպել է 439 թուի նաւասարդի 30-ին (սեպտ. 9-ին), ս. Վարդանանց ճակատամարտն և մարտիրոսութիւնը 451 թուի Մարերի 26-ին (յունիսի 2-ին)՝ զարնանային

ժամանակ՝ երբ «ծաղկալից դաշտքն դառնային յորդահոսանս արեանց բազմաց, իսկ ս. Ղևոնդեանց նահատակութիւնը 453 թուի հրոտից 25-ին (յուլիսի 31-ին): Կարելի է մտածել, որ անխորհուրդ չէ նաւասարդի մարերի և հրոտից ամիսների մէջ տեղի ունեցած անցքերի յիշատակը միահամուռ իրենց տեղից հանել և բերել ամփոփել մի ամսի՝ և այն էլ մեհեկանի մէջ: Եթէ անհրաժեշտ էր այդ տեղափոխութիւնն և ամփոփումն, այդ կարելի էր անել, տօներից մէկը միւս երկուսի հետ միացնելով յիշեալ երեք ամիսներից մէկում: Զի՞ որ այդպէս պատահել է, ուրիշ տօների նկատմամբ. գիտենք, որ ս. Մեսրոպ թարգմանչի երջանիկ փոխումն եղել է 439 թուի մեհեկանի 17-ին (փետրուարի 19-ին), ս. Եղիշէ վարդապետի և ս. Գրիգոր Նարեկացու յիշատակը սահմանուած էր մեհեկանի 21-ին (փետր. 27-ին) և Վարդայ ս. Նշանի երկման տօնը մեհեկանի 20-ին (փետր. 26-ին): Այդ տօներն այժմ մեհեկանից հանուած են և տեղափոխուած. միւսնոյն ժամանակ ս. Մեսրոպի տօնը միացել է ս. Եղիշէի և ս. Գրիգոր Նարեկացու տօների հետ միասին մի օրուայ մէջ կատարուելու (այս տարի Սահմի ամսի 2-ին, որ է հոկտ. 11-ին): Եւ այդպիսի տեղափոխութիւններ և ամփոփումներ եղել են շատ ուրիշ տօների նկատմամբ, որոնց թուելը շատ հեռու կտանէր մեզ:

Զենք կարող մտածել, որ այդպիսի փոփոխութիւնների պատճառը օմարադիր եկեղեցականների կամայականութիւնն է, կամ նոցա տգիտութիւնը, և կամ մի որ և է այլ հաշիւ: Զենք կարող այդպէս մտածել նորահամար, որ մենք տեսնում ենք մի յայտնի համախմբութիւն: Եթէ մեհեկան ամսի համար ասելու լինինք,* այդ համախմբութեան մէջ մտնում են ս. Սահակ Պարթև, ս. Ղևոնդեանք և ս. Վարդանանք: Տեսանք, որ նոցա պատմական յիշատակներն ամենեւին չեն ընկել մեհեկանի մէջ. տեսանք, որ նոցա տօներ-

* Այստեղ դանց ենք առնում յիշելու ս. Սուքիասեանց, ս. Ոսկեանց եւ ս. Առովմանց տօների մասին. որոնք, թէև մեհեկան ամսի մէջ են կատարուում, բայց դարձեալ տեղափոխուած են ուրիշ ամիսներից. սրբա էւ այս համախմբութեան մէջ են:

ըը տեղափոխուած և դրուած են այն ամսի մէջ, որի իսկական տօները տարուելէ հաստատուել են ուրիշ ամիսների մէջ: Դ՞նչպէս բացատրենք:

Այստեղ կարելի է մտածել այն, որ այդպիսի համախմբութեան հիմքը մեհեկանի համար ընտրուած սրբերին առաջնորդող դադափարն է եղել և որ այդ դադափարը համապատասխան է եղել այն հին ժողովրդական աւանդութեանը, որ պահուած է Հայոց մէջ նոյն իսկ մեհեկան ամսի մասին:

Բ.

Եթէ ճանաչել ուղենք մեր ընտրած սրբերին առաջնորդող դադափարները, կը տեսնենք, որ նոցա բոլորին ոգևորել է անպայման սէրն առ Աստուած և առ եկեղեցին: Այդ երջանիկ սիրոյ կապով նոքա կապուած էին իրար հետ: Այդ սէրը նոցա ստիպում էր ուրանալ ամեն ինչ, որ հակառակ էր Աստուծոյ անուանը, և ուխտել հաւատարմութիւն առ հայրենական կրօնը և անձնուէր ծառայութիւն այն եկեղեցուն, որ իրենց փրկել էր հոգեւոր կորստից: Այդ սիրոյ դադափարն և հաւատարմութեան ոգին հաւատացելոց մէջ հաստատուելու համար նոքա միևնոյն ժամանակ խօսքով և գործով հակառակ էին նենգաւորներին և դաւաճաններին, որոնցից և խորշեցնում էին ս. եկեղեցու ժողովրդին:

Այսպէս մենք տեսնում ենք, որ ս. Սահակ Պարթև հանգէս է բերում իւր շարականների մէջ մատնիչ Թուգային իբրև նշաւակ անհաւատարմութեան, իբրև սիրոյ դաւաճանի, իբրև նենգութեան օրինակ: Եթէ դուք ընդունակ էք նոյնն զգալու ինչ որ ս. Սահակ, անշուշտ ձեր սրտին էլ կը դիպչի այն, որ «արծաթսիրութեամբ մոլեալ, «անօրէն աշակերտը» մատնեց իւր մեծ վարդապետին», մոռանալով զգութ սիրոյ նորա»։ դուք ևս ս. Սահակի հետ միասին նենգութեան համբոյրը կը համարէք Թուգայի համբոյրը, որ եղաւ ճշման և առիթ մահու»։ դուք ևս ս. Սահակի նման առանձնապէս կը շեշտէք այն մտքի վերայ, թէ մատնութեան գաղափարին հետեւող մարդիկ չեն կարող մնալ նոյն հօտի, նոյն

ընկերական անմեղ շրջանի մէջ, և նորա հետ միասին կերգէք Փրկչի բերանով. «Մի ոմն ի ձէնջ, եղբարք, մատնելոց է զիս ի մահ և որոշի յաշակերտացոյ»։ դուք էլ այս ծանր խօսքերի տպաւորութեան տակ այնպէս կը շփոթուիք ինչպէս Փրկչի աշակերտները. «Բանն զոր ասաց Եիսուս, տրտմեցոյց զիւր աշակերտսն եւ խռովեցան ամեններեան»։ Այն կը շփոթուիք, որովհետեւ զիտէք, համոզուած էք թէ յանդուգն են առհասարակ նենգութեամբ և դաւով ուրիշների կորուստը պատրաստող մարդիկ, որոնք նոյն չարիքն իրենց կեանքին էլ են նիւթում, այս աչքի առաջ ունենալով, ս. Սահակ Պարթև, ո՞ր գիտէ, որպիսի բարեպաշտական ծանր զգացումով երգում է մատնութեան հրաշալի շարականը.

«Նոր սքանչելիք այսօր տեսանեմք յաշխարհի ի մէջ հողեղինաց. արարածք զԱրարչին սպանութեան խորհին զխորհուրդ»։

«Որ բանիւ իւրով զերկին և զերկիրս հաստատեաց, յոչնչէ գոյացուցեալ՝ վաճառի այսօր դիւրագնի ընդ երեսուն արծաթոյ»։

«Ո՞վ, Թուգաս արտասուելի երկնաւոր վարդապետին սպանութեան խորհի զխորխուրդ, մատնելով անորինաց, զի խաչեսցի ի մէջ երկրի»։

Այդ ծայրայեղ ապերախտութեան երեւոյթը, այն, որ արարածներն յանդգնում են Արարչի սպանութեան խորհուրդը խորհել, այն, որ աշակերտն յանդգնում է իւր ազահութեան պատճառով վաճառել իւր մեծ վարդապետին, որ և իւր Ստեղծիչն ու Փրկիչն է, այնքան ծանր է գալիս ս. Սահակին, որ փոքրիկ հօտից մերժուած Թուգային այլևս խաւարի որդի է ճանաչում:

«Մերկացաւ յինքենէ զաւատաւային սուրբ հոգին եւ զգեցաւ զսատանայ, որպէս հանդերձ արկաւ զիւրեալ»։*

Արդ՝ արծաթսիրութիւնը, ապերախտութիւնը, նենգութիւնը, յանդուգն խորհուրդներով Արարչին անհաւատարիմ դռնուելը մատնիչներին յատուկ են, և նոցա բաժանում անշատում են միաբանութեան սուրբ հօտից: Այդպիսիքն աստուածային սուրբ հոգին հա-

* Տես Եւրական, ս. Ըմբռածն 4864 եր. 234, 231, 243,

նել են իրենց վրայից և հագել են սատանային իրրե հագուստ: Այս է ուսուցանում մեզ ս. Սահակ Պարթև իւր շարականներով, և այս միւսնոյն ենք տեսնում և նորա դործերի մէջ: «Ի՛նչպէս կը լինի, որ ես փոխեմ իմ հիւանդ ոչխարս այն առողջ դազանի հետ, որի առողջութիւնն ինձ պատուհաս է»*, ասաց նա Հայոց նախարարներին, մերժելով նոցա չար խորհուրդը: Եւ ի՛նչ էր այդ չար խորհուրդն, եթէ ոչ մի ստոր դաւաճանութիւն: Ս. Սահակ լաւ համարեց կրել անարգանք, զրկանք քան միաբանելով մի ստոր դաւաճութեան պատճառ լինել ոչ միայն մի ազգի և եկեղեցու անարգութեան, այլ և իւր հոգու յաւիտենական կորստեանն, և Յուդայի նման իւր անուան յաւիտեան նշաւակ լինելուն:

Ս. Սահակի հայեացքներն անցան նորա աշակերտներին և հետեողներին: Վրայ հասաւ Պարսից կրօնական հալածանքը: Թէ եկեղեցական և թէ աշխարհական, թէ ծառայ և թէ ազատ ամենքն էլ ճակատ առ ճակատ հանդիպեցան ծանր հրապոյրների, անարգար ճնշման և տարօրինակ պահանջների: Փորձութիւնը շատ մեծ էր, ստիպում էին ընտրութիւն անել Արարչի և արարածի, Մեծ Վարդապետի և մոլորեցուցչի, Փրկչի և կորուսչի մէջ: Ոյժը պահանջում էր ընտրել վերջինը և խոտել առաջինը, վայելել աշխարհը, փայլիլ տեսանելի և շլացուցիչ փառքերով և պատիւներով, ճոխանալ այն մեծութեամբ, որ անցաւոր էր, և ստրկանալ կորստական ցանկութիւնների առաջ: Համոզմունքը պահանջում էր ընդհատ հառակը, որ եթէ մարդիկ մինչև անգամ անմահ էլ լինէին, Զրիստոսի սիրոյ համար մեռնէին. «Եթէ անմահք իսկ էաք, և մարթ էր մեզ մեռանել վասն սիրոյն Զրիստոսի, արժան էր»: Պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ այդ ազգային հաւատը զօրաւոր հանդիսացաւ և գլուխ բարձրացուց ոյժին գիմադրելու: «Ամենայն քաղմութիւնն միաքանեաց, ասում է ականատեսն Եղիշէ, ի մեծամեծաց մինչեւ ցփռունս, անսուտ երդմամբ եղին վկայութիւն կենօք եւ մահու ի նմին կալ հաստատուն»:

Այսպէս հաստատուեցաւ հաւատոյ ուխտը

մի ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհի մէջ այն ժամանակի երբ ոչ միայն չունէին ոչ թաղաւոր և առաջնորդ, ոչ արտաքուստ որ և է օգնական, և ոչ էլ ներսը մի մեծ զինուորութիւն, այլ և հանդէս էր գալիս հետզհետէ ներքին բաժանումն և պառակտումն, որ զըտնում էր պաշտպանութիւն նաեւ երկու հարեան տէրութիւններից: Բաժանման մէջ բընականաբար հանդէս եկաւ ուխտին անհաւատարիմ մի կողմ, որի պարագլուխն եղաւ Վասակ Սիւնին, կարծես, մի նոր Յուդայ, որ, սնտոի յոյսերով խաբուած՝ իւր Մեծ Վարդապետին մատնեց մոգութեան հրէշի ձեռքը:

Ուխտին հաւատարիմ խումբը, որ մեծամասնութիւն էր, իւր նիւթական կամ աշխարհային տկարութեան մէջ շատ զօրեղ և անընկճելի էր հէնց նորանով, որ ինքն էր իւր տէրն և խնամակալը և իրեն զօրավիգն և պաշտպան էր ճանաչում Ամենակալ Թաղաւորին. «Օրէնք աստուածային կացցեն թաղաւոր ի վերայ ամենայնի, և ի նմին օրինաց ընկալցին յանցաւորք զպատիժս դատապարտութեան», այս էր նոցա ուխտը, նոցա ինքնապաշտպանութեան դաշինքը: Պարզ և անխարդախ ուխտ, որին հաւատարիմ մնալու համար ուրիշ բան չէր պահանջուում, բայց եթէ այն, որ իւրաքանչիւր ոք իւր խղճի ազատութիւնը ճանաչէ և պաշտպանէ: Այդպէս էլ եղաւ: Եղիշէն ասում է, որ Ամենայն մարդ յանձն իւր եկեղեցի էր, նոյն ինքն և քահանայ: Միաբանութեան և ուխտի հաւատարմութեան մեծ նշանն է այս, որ կարծամիտներին թերեւս բաժանումն երեւի: Ամէն մարդ այնքան լաւ էր հասկանում իւր կոչումը, այնքան լուրջ էր ըմբռնում իրերի վիճակը, այնքան մեծ պատրաստականութիւն ունէր ուխտին հաւատարիմ մնալու, որ «ոչ երեւէր այնուհետեւ առաւել տէր քան զծառայ, և ոչ ազատ փափկացեալ քան զգեղջուկ վշտացեալ, և ոչ ոք քան զոք նուազեալ ի յարութենէ. մի սիրտ յօժարութեան ամենեցուն արանց և կանանց, ծերոց և տղայոց, և ամենայն միաբանելոյ ի Զրիստոս»: Ամէն ոք ինքն իրեն համար և՛ եկեղեցի էր և՛ քահանայ, Թող բռնութեան ուժով այլեւս փակուէին բոլոր եկեղեցիները. թող խարաղանով վարէին

* Մ. Խորենացի Պատմ. Հայոց Գ. 63.

և շղթաներով կապելին ու փակելին բանտերի մէջ բոլոր քահանաներին և եպիսկոպոսներին, թող ամեն տեսակ ճնշումներ թափուէին դորժակախների մարդանի և մոգական զնդերի միջոցով ուխտապահների գլխին՝ արգելելու նոցա հաղորդակցութիւնն իրար հետ: Աստուծոյ չէր այդ ամենով խանգարել իւրաքանչիւրին միանալու մարդկութեան յաւիտենական Փրկչի հետ և ամեն մէկին իրեն համար լիսեղու և՛ եկեղեցի և՛ քահանայ:

Հոգեւոր կապով այսպէս միացած և անքակտելի միութեամբ այսպէս ամրացած քրիստոնեաների առաջ այլևս ի՞նչ էին ուրացողները, ուխտադրութեանը, Յուդայի արժանաւոր աշակերտները: Երբ փախկոտ, երկրաքարշ, երերուն, միմիայն անստոյգ և վաղանցիկ շահերի համար ստրկացած մարդիկ էին: Երցանից ամեն մէկը չգիտէր ի՞նչ է անում կամ ո՞ր է գնում: «Ես մենայն հոգմոյ շարժի, յամենայն բանէ խռովի, յամենայն իրաց դողայ»: Իսկ նոցա պարագլուխը Վասակ Սիւնին գործում էր իւր ուրացող անուանի արժանի կերպով, նորա դործ դրած միջոցները շատ ստոր էին և անարգ. «Մկսաւ այնուհետեւ, ասում է Եղիշէն, պատրել զոմանս կարասութիւն եւ զոմանս ողորական քանիւք. զամիկն ամենայն ահեղ քանիւք սպառնացեալ սրտաթափ առնէր. հանապազորդ առատացոյց զոռմիկս տամարին, եւ յերկարէր զնուազան ուրախութեան, մաշելով զերկայնութիւն զիշերոյն յերգս արքեցութեան եւ ի կսքսալ լկտութեան. քաղցրացուցանէր ոմանց զկարգըս երաժշտական եւ զերգս հեթանոսական. քաղում նենգութեամբ զանմեղ մարդիկ հրապուրէր եւ յինքն արկանէր»: Համոզմունքի ազնիւ ճանապարհը չէր, որով գործում էր անօրէնն Վասակ, այլ բարոյական ապականութիւն տարածելով անմեղ մարդիկների մէջ, դրդուելով և շողջորդելով այնպիսի կրքեր, որոնք մարդկային զիւրադայթ բնութեան մէջ հանգէս են դալիս իբրեւ վայրկենական հրապոյր: Այդպիսիների համար է ասել մեր յաւիտենական Փրկիչը. Եւ որ ոք դայթակեցուցէ զմի ի փոքրկանցս յայսցանէ, յիս հաւատացելոց, լաւ է նմա եթէ կախիցի երկան իշոյ ընդ պարանոց նորա և ընկղմիցի ի խորս ծո-

վու (Մատթ. ԺԸ. 6): Յուդան ժառանգեց այդ վիճակը: Երբ ժառանգեցին ամեն ուրացողներն ու մատնիչներն իւրաքանչիւրն իւր ժամանակին համեմատ: Երբ ժառանգեց և անօրէնն Վասակ, նա դատապարտուեցաւ և ընկղմեցաւ վշտերի անհուն ծովի մէջ խեղդուելու. նա իւր անտանելի բանտի մէջ «հայէր ի մաքանութիւն սուրբ կապելոցն, հայէր և կարօտէր, և ոչ ոք խառնեաց զնա ի նոսա»: Այդ թշուառական ուրացողի, անհաւատարմութեան այդ չար օրինակի վաղձանն աւելի պարզ ցոյց է տալիս, թէ ո՞ր չափով զգուշիկ էին ինքն և իւր արբանեակները. «Ոչինչ եթող չարիս, ասում է Եղիշէն, զոր ոչ գործեաց ի կեանս իւր, և ոչ ինչ մնաց ի մեծամեծ չարեաց, որ ոչ անցին ընդ նա ի մահուան նորա. և այն, որ կամէրն թազաւոր լինել մեղօք, ոչ երեւցաւ տեղի զերեզմանի նորա ոչ յիշեցաւ անուն նորա ի մէջ սրճոց, եւ ոչ մատեաւ յիշատակ նորա առաջի սուրբ սեղանոյն յեկեղեցւոյն»: Եւ այս եղաւ աշխարհային պատիժն այն անօրէն քրիստոնէի համար, որ ուրացաւ իւր եկեղեցին, դաւեց իւր հայրենի կրօնին, մատնեց իւր հաւատակիցներին և բռնացաւ նոցա խղճի աղատութեան և հայրենական սուրբ աւանդների վերայ:

Իսկ նոքա, որոնք հաւատարիմ մնացին ս. եկեղեցուն, թէ և անթիւ են և անհամար, ունեցան և շատ պանծալի առաջնորդներ, որոնք և ժառանգեցին անթառամ պսակը: Դոքա են ս. Վարդանանք և ս. Ղևոնդեանք, առաջիններն աշխարհական կարգից, երկրորդներն եկեղեցական: Անտեղի է կրկին յիշատակել, որ նոքա իբրեւ ս. Սահակի աշակերտներ առաջնորդուած էին նոյն դադափարով, նոքա իրենք եղան բոլոր ուխտապահ զնդին ուղղութիւն տուողը կրօնական մաքառման ժամանակ. նոքա իրենց անձնագոհութեամբ կենդանի օրինակ եղան ամենքին՝ թէ մերձաւոր ժամանակակիցներին և թէ ապագայ սերունդներին՝ հաւատարիմ մնալու եկեղեցու սուրբ ուխտին, անենք սիրով սիրելու և պաշտպանելու ս. Լուսաւորչի աւանդն և ընդ միշտ երջանկանալու հոգեւոր կենդանութեան մէջ: Երցա պատմական նշանակութիւնը բարձրացնողը ոչ նոցա զինուորական քաջութիւնը

կամ նիւթական գրկանքներն են, ոչ նոցա անօրինակ համբերութիւնը կամ եռանդուն միջամտութիւնը ոչ նոցա ճարտար վարդապետութիւնները կամ հրապարակական յորգորները: Այդ ունին և ունեցել են շատ ուրիշ պատմական անձինք: Մեր սուրբ նահատակներին մեծ է անսով իրենց ողին, այն ողին, որով նոքա վկայեցին աշխարհի առաջ հաւատոյ ճշմարտութեան մասին, յայտնեցին իրենց անպայման հաւատարմութիւնն առ Աստուած և իրենց աննենդ սէրն առ ս. եկեղեցին՝ առանց հրաժարուելու որ և է աշխարհային այլ պարտականութիւնից. նոքա պարզասէր վկայ եղան պատմութեան մէջ, թէ ի՞նչպէս քրիստոնեայ լինելը չի խանգարում հաւատարիմ և օգտակար հպատակ լինել մի այնպիսի տէրութեան, որի մէջ իշխող կրօնը տարբեր է քրիստոնէութիւնից: Նոքա իրենց հալածողներին ասում էին ի լուր աշխարհի. «Արդ արեւելք և արեւմուտք գիտացին զձեր աստուածամարտդ լինել և զմեզ ի զուր սպանանել ի վերայ ամենայն վաստակոյն մերոց: Վկայ են մեզ երկինք երկնաւորօք և երկիր երկրաւորօք, եթէ չեմք ինչ մեղուցեալ ի միտս մեր անգամ»: Թիշեղովի որ ամենայն հնազանդութեամբ ամեն անսովոր տուրք և հարկ յանձնառու են եղել վճարելու տէրութեան դանձարանին, նոքա հարցնում են թագաւորին. «Վասն էր յուզեալ իցէ ցասումնս այս ի վերայ մեր, ասա դու մեզ զպատճառս վնասուն, եթէ օրէ՞ նքն մեր պատճառք իցեն անվաստակ լինելոյ առաջի քո»: Նոքա այն աղնիւ քրիստոնեաներն են, որ հաստատեցին և պնդեցին թէ եկեղեցին թաղաւորական պարզեւ չէ, որ յետ խլուի և ոչ էլ որ և է մարդկային ճարտարութեան արդիւնք, որ ջնջուի: Եկեղեցին շնորհք է «մեծի Աստուծոյ, ոչ միում ումեք ի մարդկանէ սուեալ, այլ ամենայն բանաւոր աղագոյ». նորա հաստատուն հիմունքը ոչ ոք չի կարող խախտել, և այս հիմունքի վերայ հաստատուած հաւատացելոց ուխտը նոյնպէս անդրդուելի է. չգոր երկինք և երկիր ոչ գողացուցանէ, մի՞ ոք ի մարդկանէ խրոխտացի յաղթել նմա:*

* Ծղեղէ, Վանստ. 1895, եր. 72, 82, 125 եւն

Արեւելքի պատմութեան մէջ չկայ այնպիսի մի գեղեցիկ ապացոյց, ինչպէս այս սուրբ նահատակների անօրինակ մաքառումն է, եկեղեցու հօտին պերճախօս մի օրինակ տալու թէ ի՞նչպէս կարելի է հաւատոյ ուխտին հաւատարիմ մնալ և անխախտ պահել սիրոյ դաշինքը յաւիտենական Մեծ Վարդապետի հետ:

Գ.

Ս. Սահակի և ս. նահատակների գաղափարներին նայելով կարող ենք ասել, որ նոքա ուխտի հաւատարմութեան և աննենդ սիրոյ ներկայացուցիչներ են պատմութեան մէջ:

Մնում է այժմ պարզել թէ ինչո՞ւ դաւաճաններին և մտանիչներին հալածող սրբերի ամիսը մեհեկանն է, և այս տեղ են համախմբուած հաւատարմութեան և ուխտի սըրբութեան յիշատակները:

Այս կարող է ունենալ այլ և այլ պատճառներ, որոնք, որքան զիտենք, դեռ հետազօտուած չեն: Սակայն մեզ աւելի հաւանական է երեւում այն, որ մեհեկան ամիսն ինքը հեթանոսութեան ժամանակ և նոյն իսկ հայ ժողովրդի աւանդութիւններով, եթէ կարելի է այսպէս ասել, ուղիւն ամիս է:

Հին աւանդութեամբ Մեհեկանն Հայկի և օթներորդ որդին է. * այս ցոյց է տալիս, որ այդ ամիսն աղբային է, օտար չէ: Նորա անունը բացատրուում է այսպէս. Հայոց Հին աստուածներից մէկը կոչուում էր Միհր, որ մեծին Արամաղայ որդին է. Միհրի տօների ամիսը կոչուում է միհրական կամ մեհեկան, իսկ նորա պաշտամունքի տեղը մեհեան. նոյն անունից են առնում իրենց ծագումն Հին հայկական անունները Մեհեկափ, Մեհրուժան, Մեհնունիք** և այլն: Միհրի մեհեաններից մէկը գտնուում էր Դերջան գաւառի

* Հայկազ. քառ. տնս նաւասարդ:

** Մեր կարծիքով Միհր անունն Հայոց հին ժողովրդական ձևն եղել է Մեհր. այս ձևից են կազմուած եւ յատուկ անուններն Մեհնունիք կամ Մեհնունիք (Միհրի ծառայ), Մեհրուժան (Միհրազոր), նմանապէս եւ մեհեկան եւ մեհեան խօսքերը: Իսկ ուղղակի Միհր անունից կազմուած անունները՝ Միհրան, Միհրդատ, Միհրներսէս եւ այլն յատուկ են օտար ցեղակից աղգերին եւ Հայոց անուններ չեն:

Բազայառիչն աւանում Նփրատ գետի վերայ (այժմ Պեքերիչ): Իսկ արդի ժողովրդական աւանդութիւնների մէջ Միհրի անուան հետ կապ ունի Սասունցի Դաւիթի որդու Մհերի ընդարձակ առասպելը և վանայ ժայռի վերայ Մհերի դրան զրոյցը: Այնքան է, որ Միհրը աստուածն ունեցել է Հայոց մէջ ընդարձակ ժողովրդականութիւն և այդ խնայէս այն պատճառով, որ նորա կոչումը շատ մեծ առնչութիւն ունի ժողովրդական կեանքի հետ: Եթէ պարզելու լինինք նորա դոյութեան դադափարը, Հայոց հին աւանդութիւնների մէջ աւելի որոշ տեղեկութիւններ չունենարով ստիպուած ենք դիմել հարեան ցեղակից հին աղբերի աւանդութեանը:

Մեր Միհր կամ ժողովրդական Մհերը Մեհեր անունը նոյնն է ինչ որ Զէնապէսաւայի մէջ Միթրա, որ և ծանօթ էր հին Պարսկաց ԅունաց և Հռովմայեցոց: Այդ անունը կազմուած է միտ արմատից, որ զանգիկի մէջ նշանակում է կապել, մօտեցնել, հաշտեցնել, իսկ սանսկրիտի մէջ սիրել: Այսպէս՝ Միթրա իբրև աստուծոյ անուն—նշանակում է միջնորդ, հաշտեցուցիչ, իսկ իբրև հասարակ անուն—գաշինք: Սա է հին Պարսից և Բաղարիացոց մէջ այն աներեւոյթ ոգին, որ միջնորդ է լոյսի և խաւարի մէջ, ինքն է լոյս աստուածը, միջնորդ և հաշտարար է մարդու և Արամազդի մէջ, եթերի իշխանն է, հաւատարմութեան պաշտպանն է և ուխտադրութեան պատուհասը: Իբրև հսկող հաւատարմութեան վերայ և իբրև երկրի պահպան նա ունի բլուր աչք և հազար ականջ, ամեն բան տեսնում է, ամեն բան լսում, հսկում է գողերի և դաւաճանների վերայ, նորա հակառակորդներն են դուրքները (դրուժ), որոնք գիշերային չար ոգիներ են և մոլորեցնում են մարդիկներին, հրապուրում են նոցա դոյութեան, անհաւատարմութեան և դաւադրութեան: Միթրան երևում է և նուազ անհետանում են, նոցա դործունէութիւնը լինում է խաւարի մէջ, մութ տեղերում, գիշեր ժամանակ, երբ Միթրան չի երևում երկրի վերայ, իսկ երբ արշալոյսը մօտենում է, հալածուում են չարերն և անյայտանում են գողերն ու դաւաճանները: Նորա տեսա-

ների պատկերն երկնքում արեգակն է, երկրի վերայ հուրը, որ լոյս է տալիս մթութեան մէջ: Ահարկու է Միթրան ամենի վերայ, նա է, որ պատժում է նենգութիւնը, դաւաճանութիւնն և անհաւատարմութիւնը մարդիկների մէջ: Նորա պաշտամունքը կատարուում էր լեռների և բարձրաւանդակների վերայ, որոնք առաջինն են արևի ծագումը ողջունում: Նորա հովանաւորութեան տակ են նմանապէս լայնատարած արօտներն ու մարգագետիններն իրենց արօտականներով: *

Այսպէս է Միհրի (Միթրայի) գաղափարն Հայոց ցեղակից աղբերի մէջ. այսպէս էր, անշուշտ և Հայերի մէջ: Երկնքի և երկրի արարչի՝ «մեծին արւոյն Արամազդայ» ծնունդն է Միհր, նոյն լուսոյ աստուածը, նոյն հաշտութեան միջնորդը, նոյն պահպանն հաւատարմութեան և նոյն պատուհասողը նենգութեան: Նորա մեհանում մի ժամանակ դրուած էր ԅունաց Հեփեստոսի պատկերը, որ ցոյց է տալիս թէ նա ճանաչուած էր իբրև հրոյ աստուած: Միհրի տօնին, մեհեկան ամսին, Հայոց գեղածիծաղ բարձունքը պայծառանում էին բոցավառ խարոյկներով, որոնք մինչև օրս էլ վառուում են փետրուարի 13-ին երեկոյեան: Այս խարոյկներն իրենց հանդիսական ծէսերով առանձին կենդանութիւն են տալիս ժողովրդին: Մարոյկի շուրջը բոլորում են ամենքը, նոր առաքաստ հարսներն ու փեսաները պարում են նորա շուրջը, երիտասարդներն և կոյսերը, տղաներն և աղջիկները ցնծութեան ազագակներով թռչկոտում են նորա վերայից: Ամեն ոք նորա խանձողներից մի կտոր տանում է իւր տունը պահելու, իւրաքանչիւր ոք մի ծէս ունի կատարելու այնտեղ, որը իւր հանդերձից մի բան է խանձում, որ չար բանի չհանգիպի. որը նորա մոխիրը տուն է տանում գեղի համար պահելու, կամ մարգերի և ածուկների մէջ շաղ տալու և այլն: Գուշակութիւններ ևս լինում են այդ խարոյկի վերայ, եթէ ծովն ու բոցը գէպի աղօթարան ուղղուին, նշան է, որ տարին բարի կը լինի, կամ եթէ գէպի արտերի կողմն ուղղուին:

* Justi, Handb. d. Zendsp. 232 etc. Spiegel, Comm. d. Avesta I, 118, II, 56, 547.

բարեբեր կը լինի (Մանանայ, 108): Այդ է իսկապէս արդի Հայոց տէրընտաղը, որ տեղ տեղ տէրնտես կամ գործնդէղ էլ է ասուում: Եթէ սցսպէս կարելի է ասել, մի ուխտագրութիւն է այդ, որ ունի իւր հնութեան գրօշմը: ամեն մի հաւատալիք, ամեն մի սնոտիապաշտութիւն, որ նկատելի է այդ ծէսի մէջ, տեղիք է տալիս մտածելու, որ ժողովուրդը ճանաչում է եղել մի աներեւոյթ ոգի կամ զօրութիւն, որի հովանաւորութեան ներքոյ են իւր տունը, արտը, այգին, բաղը և այլն. այդ ոգին է, որ կարող է նորան պաշտպանել չարից: Այդ է նշանակում խանձող տուն տանել, լաթերը խանձել, մոխիրն ածուների մէջ շաղ տալ և այլն: Քանի որ խարոյկը վառուում է արևի մայր մտնելուց յետոյ, հասկանալի է, որ գիշերային չար ոգիների ներգործութիւնից պաշտպանելու համար են բռնանում Հայոց կտուրների և բաց հրապարակների վերայ փայտակոյտ այդ կրակարանները:

Միհրի այս յիշատակների հետ, անշուշտ, կապ ունին և մեհեկանի այլ ժողովրդական ծէսերն և սովորութիւնները: Առաջաւորաց շաբթուն երիտասարդներն և կոյսերն ուխտաւոր են լինում իրենց համար: Զերմեռանդներն ուխտը պահում են, մի շաբաթ շարունակ հրաժարուելով կերակրից: Վերջին երեկոն նոքա իրենց ծովը բաց են անում փոխինդով: հաւատում են, որ իրենց ուխտն ընդունել և իրենց սրտի փափաղը կատարել կարող է ս. Սարգիս, և այդ կլինի, եթէ ուրբաթ գիշեր լոյս շաբաթ «սիպտակ ձիաւորն» անցնի այն տան միջով, և նորա ձիու ամբակը գրօշմէ փոխինդի վերայ իւր պայտի նշանը: Լինում են այդ ժամանակ և այլ տեսակ ուխտաւորներ, որոնք իրենց ծովը սրբութեամբ պահելուց յետոյ ուրբաթ երեկոյ ուտում են միայն աղի բլիթ և ծարաւ քնում են այն հաւատով, որ գիշերն իրենց ցանկալի անձանօթ մէկը քնի մէջ ջուր կուտայ խմելու: Այսպէս անում են մեծ մասով նորահաս կոյսերն և երիտասարդները, որոնք ընտրել են ուզում իրենց կեանքի ապագայ ընկերին: Ուրբա՛ն խրատական է մեզ համար, որ այդպիսիներն և առհասարակ Առաջաւորաց շաբ-

թու ուխտաւորները գտնում են իրենց ըղձի կատարումն այն ժամանակ, երբ համոզուած են, որ սրբութեամբ և հաւատարմութեամբ են պահել իրենց ուխտը: Ո՛ր երջանիկ պարգութիւն հին ժամանակների:

Դժուար չէ մտածել, որ մեհեկան տօների հետ կապ ունին և բարեկենդանի խաղերը: Այստեղ առանձնապէս ուշադրութեան արժանի են այն ձիարշաւներն և մրցումները, որ լինում են կտրիճների մէջ: Կարծես, ամեն ոք կամենում է նոյն իսկ խաղի վտանգաւոր վայրկեանին անգամ հաւատարմութեամբ և անխարդախ գերազանցել մրցման մէջ: Ուխտի նշան է նոյն իսկ բարեկենդանին մեռելոց յիշատակութիւն անելը, երբ ողորմութիւն և կերակուր է բաժանում աղքատներին իբրև նոր ննջեցեալների հոգու բաժինը բարեկենդանից: Ուրախ խաղերի մէջ այս տխուր ծէսը նշան է ժողովրդի շատ բարձր բարոյականութեան:

Սոյն մեհեկանի մէջ չէ մոռացել ս. Եկեղեցին յիշեցնելու և մի այլ ուխտ, մի այլ դաշինք: Այդ է ս. Պօլսի տիեզերական ս. Ժողովի յիշատակը, որ կատարուում է բարեկենդանի շաբաթ օրը: Այդ օրն, երևի, ամեն մի հայ քրիստոնեայ մտաբերում է այն նշանաւոր դարն, երբ աստուածուրոց Մեհրուժանների և հոգեմարտիկ Մակեդոնների դէմ զինուեցաւ Քրիստոսի ս. Եկեղեցին իւր հարիւր և յիսուն հայրապետներով, որոնցից մէկն էր և հայրն ս. Սահակ Պարթևի՝ ս. Ծերսէս Մեծին: Ո՛րպիսի վտանգից ազատեց մեզ այդ սուրբ հայրապետը, Ծա զինեց մի ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհ և ինքն զինուեցաւ նոյն աշխարհաւեր ուրացութեան դէմ, և հալածեց ուխտադուժ Մեհրուժանին և իւր հետեւողներին: Քրիստոնէական եկեղեցու մի միաբանութեան յիշատակի օրն է բարեկենդանի այդ օրը և մեր եկեղեցին երգելով Ո՛վ հրաշալի նախահարբը, և առ վայր մի ծածկելով ս. սեղանը վարագուրով, ցոյց է տալիս, որ բնաւ չունի մասն և բաժին հերձուածողների և ուրացողների հետ:

Իսկ նոյն շաբաթ օրն երեկոյն ս. եկեղեցին «Բանդ որ ընդ Հօրն» երգելով մեզ յիշեցնում է նախամարդու պատուիրանազան-

ցութիւնը և ս. սեղանը վարադուրով ծածկում է իբրև նշան դրախտի դռներն այն մեղաւորի առջև փակելու, որին ապա իւր խաչի մահով սրբեց, արդարացուց մեր Փրկիչը:

Այնուհետև գալիս է քառասնորդական պահքը, որ իւր հետ բերում է ապաշխարութեան օրեր, ապաշխարութեան, որ այդ շատ պէտք է ամեն տեսակ մեղաւորի համար, բայց առաւել նոցա, որոնք դրժել են սուրբ ուխտին, դաւել են ընկերին, նենգել են սրբութեան գաղափարն, և Յուդայի ու Վասակի քայլերով առաջնորդուած՝ պատճառ են եղել ընկերի կորստեանը կամ ապականութեանը:

Մի գուցէ երեխաներին ևս քառասնորդական պահքը խորհուրդն յիշեցնելու նպատակով աւանդութիւնն յօրինել է այն հրէշանման մրմռասը, որ մեծ պատի հէնց առաջին օրը կախում են իւրաքանչիւր տան մէջ երգիկից: Այդ մրմռաս ասածն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի սոխի գլուխ վրան շրջանաձև եօթն հատ փետուր ցցուած մեծ պատի եօթն շաբաթների թուով (տեղտեղ նորան ասում են ակլատիզ, ախուրջ). իւրաքանչիւր շաբաթ հանում են նորա մի փետուրը, մինչև որ իվերջոյ Ս. Զատիկ շաբթին վար են առնում և սոխը, Վայ, որ իւր ուխտը քանդէ և մեծ պատը խոռէ, երգիկից մի մեծ քար կ'ընկնի այն ուխտադրութի գլխին, այսպէս են բացատրում մրմռասի ահաւոր նշանակութիւնը մեր պառաւները:

Եթէ Մեհեկան ամսի երեսնօրեայ շրջանն աչքի առաջ ունենալով, մտաբերենք, որ հեթանոսութեան ժամանակ այդ ամիսն ամբողջապէս միհրական տօներին էր նուիրուած, որից և առել է իւր անունը, այն ժամանակ շատ հասկանալի է թէ ինչո՞ւ համար քրիստոնէական ուխտապահ գնդի ներկայացուցիչներն տօները միահաղոյն նոյն ամսի մի օրը չէ նշանակած, այլ բաժանած է չորս տեղ այն է Ս. Ատովմեանց, Ս. Սահակայ Պարթևի, Ս. Ղևոնդեանց և Ս. Վարդանանց, որոնց հետ միանում են և ժողովրդական հին յիշատակներն Առաջաւորաց պահքի և բարեկենդանի օրերում: Այդպէս և պէտք է լինէր, որովհետև մեհեկանն այլևս հեթանոսական տօների ամիսը լինել կարող չէր, թէպէտև պահում

էր իւր անունն և քրիստոնէութեան ժամանակ: Բնական է, որ ծէսերն և սովորութիւններն այնպէս դիւրութեամբ չեն ոչնչանում: Կրօնը թէև փոխուեցաւ, բայց ժողովրդի մէջ արմատ ձգած կրօնական, բարոյական դադարները կենդանի մնացին: Ոչ դե չէր կարող նոցա մեռնել, քանի տակաւին կենդանի էր ինքը ժողովուրդը: Եկեղեցին այդ շատ լաւ հասկացաւ, սւստի և հեռատեսութեամբ և խնամքով նոյն ժամանակին յարմարեցուց այնպիսի սրբերի յիշատակութիւն, որոնք նոյն հին գաղափարի կենդանութիւնը պահպանում և արծարծում են ժողովրդի մէջ:

Կ. Կ.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՔՐՈՆԻԿՈՆ.

ԱՆՑԵԱՆ. 1896 Թ.-ը ՔՐԻՍՏ. ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ. ՀԱՄԱՌՈՑ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.

Քրիստոնէական տեսակէտից վերջին տարեշրջանը ընդհանրապէս առած շատ աղքատ է միևմտական երեւոյթներով, և ընդհակառակն հարուստ, գոնէ մեզ համար, տխուր յիշատակներով:

Կաթոլիկ եկեղեցին այս անգամ ևս հանդէս բերաւ ընդարձակ ծրագիրներ և փայլուն ձեռնարկութիւններ, որոնց արդիւնքը սակայն մեծ մասամբ չնչին է և հետեանքը անյաջող. — Լաբեշտանի Մենելիք թագաւորի մօտ ուղարկած պատուիրակութիւնը, դէպի Ֆրանսիական ազգը, նորա մկրտութեան 1400-ամեակի առթիւ, ցոյց տուած համակրութիւնը և այլ մանր մունր միջոցները, որոնցով պապը աշխատում էր իւր քաղաքական ազդեցութիւնը զօրացնել և երևան էր հանում իւր իշխանասիրական ձգտումները, նոր ապացոյցներ բերին միայն, թէ նա սխալ ճանապարհի վերայ է գտնուում, այնտեղ հեղինակութիւն և զօրութիւն որոնելով, ուր վաղուց անդարձ կերպով կորցրել է և երբէք ունեցած պէտք է չլինէր. — Անգլիկան եկեղեցու հետ միութիւն հաստատելու համար արած փորձերը, որոնք սկզբում ըստ երեւոյթին շատ բան էին խոստանում, անհետեանք անցան նոյնպէս և համոզուցին կրկին շատերին, որ Հռովմէական եկեղեցին իւր արդի կազմակերպութեամբ անընդունակ է դժբաղդարար գաղափարական ձգտումների տեղի տալու, և միութեան վսեմ գաղափարի վերայ միայն իւր նեղ աշխարհակալական տեսակէտից նայել կարող է:

Հատ անմխիթարական էր նաև Քրանկ-մասոնութեան դէմ վարած կռուի հետեանքը, որ ցոյց է տալիս, թէ արտաքուստ այնպիսի մեծ շուք և զօրութիւն ցոյց տուող Վաթիլիկ եկեղեցին, որչափ տկար է յաճախ բարոյապէս, և խղճալի կամ անվայել միջոցների ձեռնարկելու պատրաստ, երբ մի ներքին զօրեղ թշնամու հետ գործ ունի:

Սակայն ընդհանուր քրիստոնէութեան հետ առաւել կաթոլիկ աշխարհի բարոյական թուլութիւնը ոչ մի գործի մէջ այնպէս ակնյայտնի կերպով չի երևում, ինչպէս տառապեալ հայերին օգնելու գործում: Արդարև ինքը պապը կարեկցութեան զօրեղ նշաններ ցոյց տուաւ՝ ի միջի այլոց բաւական խոշոր մի գումար նուիրելով նոցա օգտին. այլև Իտալիայում ու Քրանսիայում տեղ տեղ կաթոլիկ եկեղեցականների մէջ եռանդուն խօսողներ և գործողներ գտնուեցան. բայց ընդհանուր անտարբերութեան մօտ այդ մասնաւոր ջանքերի արժէքը չնչին էր, եւ որ ամենացաւալին է՝ բազմաթիւ նշաններ և փաստեր ստիպում են մեզ կասկածել, թէ այդ փոքրիկ ջանքերն իսկ առանց կողմնակի դիտումների, շահագրիտական նպատակների չեն, և ումիւր որ միշտ իմացել է Քրիստոսի անուանը արատ բերող միջոցներով Քրիստոսի հօտը մեծացնելու համար աշխատել, այժմ ևս մտադիր չէ, ինչպէս երևում է, առիթը փախցնել՝ օգտուելու այն ներդրանքամանքից, որի մէջ գտնուում է տառապեալ հայ ժողովուրդը:—Արդեօք ընդհանր խառնած այն հացի մէջ, որ մի շաք օղորմած ձեռքեր մատակարարում են այժմ սովաւանջ տաճկահայերին, Հատ բան թագուն է կատարուում դեռ այսօր, բայց երևի շատ չանցած հրապարակ կելնէ. երանի՜ մեր կասկածներն ի զուր լինէին:

Օրթոդոքս եկեղեցուն պատկանող բալկանեան փոքր ազգութիւնները գրեթէ ամբողջ տարին ներքին վէճերով էին զբաղուած: Մեր դարի սկզբից ի վեր այդ ազգութիւնները, մէկը միւսի ետեւից քաղաքական անկախութիւն ձեռք բերելով, աշխատել են միաժամանակ անկախ ազգային եկեղեցիներ կազմակերպել, որից անընդհատ իրաւասութեան խնդիրներ են յառաջ եկել և շարունակուում են դեռ: Ամենից վաղ Հելլէն եկեղեցին կազմակերպուեցաւ. բայց երկու հակառակ կուսակցութիւններ յառաջ եկան նորա մէջ, որոնցից պարբերաբար կամ մէկը կամ միւսն է յաղթող հանդիսանում, և ըստ այնմ՝ եկեղեցին կամ աւելի աշխարհական իշխանութեան կողմն է թեքուում և թագաւորի ազդեցութեանը ենթարկուում, կամ հոգևոր իշխանութեան կողմն, և Տիեզ. Պատրիարքի հետ կապեր հաստատում: Թագաւորական տան դաստիարակ Պրոկոպիոս վարդապետի մետրոպոլիտ ընտրուիլը յայտնի նշան էր, որ այժմ աշխարհական իշխանու-

թիւնը կրկին զօրեղ միջամտութիւն ունի եկ. գործերում:

Ամենից աւելի հոգ է պատճառում Տիեզերական Պատրիարքութեան Բոլշար եկեղեցին, որ դեռ իւր վերջնական կերպարանքը չէ ստացել և ձգտում է առ այժմ՝ նորա իրաւասութեան ներքոյ գտնուած թեմերից նորանոր նուաճումներ անել, Իւսկիւրի աթոռակալութեան առթիւ ծագած վէճը երևի մօտիկ ապագայում իւր հետեանքները կուսենայ և զիջողը կրկին Տիեզ. Պատրիարքը կլինի, որի առտինն վիճակն ևս այժմ խիստ աննախանձելի է, անմիջական շրջապատողների իւր դէմ հանած գծութեանց պատճառաւ: Յամենայն դէպս օրթոդոքս Բոլշարիայի համար անցեալ թուականը նշանաւոր եղաւ Բորիս իշխանորդու օրթոդոքս մըկըրտուելով, որովսկիդրն գրուեցաւ մի դաւանակից ժառանգական տան՝ իշխանական գահի համար, և բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատուեցան օրթոդոքսութեան մեծ պաշտպան Ռուսաստանի հետ:

Ռուսաց եկեղեցուն գալով՝ ամենակարևոր և իւր շուքի ներքոյ մնացած ամեն ինչ ծածկող դէպքն է այստեղ՝ նոցին Վայսերական Մեծութեանց սրբ. Թագադրութեան հանդէսը, որ մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ էր մասնաւոր լուսաւորեալ և բարոյայի համար. որովհետեւ մինչ այնտեղ դարերէ ի վեր քաղաքական գործիչներն ամեն կերպ աշխատում են եկեղեցին անջատել պետութիւնից, այստեղ կրկին մի անգամ բոլոր պայծառութեամբ հանդէս էր գալիս եկեղեցւոյ և պետութեան մէջ եղած սերտ կապը, և մինչ միւս բոլոր թագապետները քաղաքագիտական տեսութեանց և ժողովրդական իրաւանց վերայ են հիմնում իրենց իշխանութիւնը՝ Ռուսաց մեծագոր Վայսը եկեղեցական օժուամբ ընդունելով ցոյց տուաւ, որ ամեն օրէնք և իշխանութիւն ի վերուստ եկած է համարում և աստուածային ցուցման համաձայն ընթանալ է ուխտում: Խողինսկի դաշտի մեծ աղետը փոքր ինչ նսեմացրեց այդ մեծ հանդէսի շուքը, բայց զորա փոխարէն Վայսերական Զոյգի ծանապարհօրութիւնը Եւրոպայում մեծապէս նպաստեց Ռուսաստանի քաղաքական փառքն աւելացնելու, որից օգտուել աշխատեց նաև Օրթոդոքս եկեղեցին, զորացնելու համար իւր ազդեցութիւնը թէ երկրի ներսը և թէ դուրսը:

Հետզհետէ աճող և ճիւղաւորող աղանդների դէմ մաքառելու, ինչպէս նաև դուրսը հեթանոս աշխարհում կամ երկրի ներսը բնակող զանազան ոչ քրիստոնեայ ազգերի մէջ օրթոդոքս դաւանութիւն տարածելու համար, կրկին ծրագիրներ կազմուեցան և նորանոր ձեռնարկութիւններ եղան, բայց նոցա արդիւնքը դեռ ապագայից պէտք է սպասել: Առհասարակ եկեղեցական—կրօ-

նական կեանքի մէջ տարուայ ընթացքում առանձին կարևոր շարժումներ չեն եղել, եթէ չհաշուենք ս. Թեոդոս Զերնիգովսկու սրբացման և նշխարների փոխադրութեան առթիւ տեղի ունեցած տօնակատարութիւններն ու բազմաթողով հանդէսները:—Տառապեալ հայերին օգնելու համար Իօհանն Կրոնշտադսկու պէս մի հեղինակաւոր անձն պայծառ օրինակ հանդիսացաւ և յորդորներ կարգացրայց հետևողներ քիչ ունեցաւ:

Անգլիկան եկեղեցին, Անգլիայի և Ամերիկայի միւս բողոքական եկեղեցիների հետ մեկտեղ, գլխաւոր պաշտպանն էր և խնամողը հալածանքից և քաղցից տառապող տաճկահայերի, թէև հետզհետէ ուրիշներն ևս հանդէս եկան, ինչպէս փոքրիկ Զուլիցերեան, որ իւր գովելի նախանձախնդրութեամբ գրեթէ բոլորին դերազանցեց, և բողոքական Գերմանիան, որ վերջերս կարելի է ասել մեծ եռանդ է ցոյց տալիս: Սակայն նախաձեռնութեան պատիւը մնում է միշտ քրիստոնեայ անգլիկացիներին. և եթէ նոցա սկսած անկեղծ մարդասիրութեան գործի մէջ կողմնակի հաշիւ խառնողներ ևս գտնուել են, անուրանալի է այնուամենայնիւ, որ տասնեակ և տասնեակ հազարաւոր խեղճեր նոցա են պարտական, նոցա աչնիւ ջանքերին և ազդու հրաւերներին՝ իրենց կեանքի իրենց թշուառ որբերի պահպանութիւնը, և որ առաւել նոցա շնորհիւ մինչև աշխարհի ծայրերը հասաւ հայի անծայր թշուառութեան լուրը և մինչև իսկ հեթանոս դեղնամորթ ծափոնացիների գութը շարժեց: *—Անգլիկան եկեղեցին այս տարեշրջանում մի մեծ կորուստ ունեցաւ. յանձին իւր եպիսկոպոսապետ Դր. Բէնսոնի, որի փոխարէն Անտրըրիի արքեպիսկոպոսութեան աթոռը ժառանգեց Դր. Տէմպլ:

Բողոքական աշխարհի համար եկեղեցական—կրօնական կեանքի գլխաւոր հոսանքը յառաջ մղողն այժմ ևս նոյն Գերմանիան է, որ սկզբից բողոքականութեան մայր երկիրն է եղել, Այստեղ են քրիստոնէական գիտութեան գլխաւոր ներկայացուցիչները, այստեղ և ամենից աւելի շփումն ու մրցումն է տեղի ունենում քրիստոնէութեան ու ժամանակակից քաղաքակրթութեան մէջ, յառաջ են գալիս և լուծուում են խնդիրներ, որոնք նշանակութիւն ունին ամբողջ քրիստոնէական աշխարհի համար:—Այսպիսի առաջնակարգ խնդիրներ են ներկայում և կենդանի հետաքրքրութեան առարկայ եղան մանաւանդ վերջին տարին հետևեալ երկուսը. ա) թէ ինչպէս պէտք է վերաբերուել դէպի այն ուղղութիւնը, որ հետզհետէ աւելի ընդարձակ տեղ ընդնելով աստուածաբանական գիտութեան, մէջ՝ ձգտում

է ամեն ինչ պատմական քննադատութեան ենթարկել և նոյն քննադատական ոգով կրթել ապագայ եկեղեցականներին. բ) թէ ինչ չափով քրիստոնէական եկեղեցին, յատկապէս եկեղեցւոյ պաշտօնականները մասնակցութիւն կարող են ունենալ և իրենց ազդեցութիւնը դործ գնել համայնական (սոցիալական) խնդրի լուծումը փութացնելու և դէպի բարին ուղղելու համար:—Առաջին խնդրի նկատմամբ պահպանողական տարրը, որ իւր ներկայացուցիչներն ունի աւելի բարձր եկեղեցականութեան մէջ, աշխատում է ամեն կերպ կասկածելի կացուցանել քննադատական դպրոցը ղեկավարող ուսուցչապետներին, նոցա ամեն մի շարժման մէջ անհաւատութեան նշաններ ցոյց տալ և նոցա ազդեցութիւնից յառաջ եկած փոփոխութիւնները մեծացնել. ընդհակառակն փոխարէնը ուսուցչապետական ամբիոնների վերայ վարչական և այլ կողմնակի միջոցներով պահպանողական անձանց թիւն է աւելացնում, եկեղեցական համախմբութիւնների մէջ ամեն հնար գործ է դնում բարձր. կրթութիւնը աղատամիտների ձեռքից հանելու, նոր պահպանողական դպրոցներ հիմնելու կարևորութիւնը հաստատել, Սակայն աղատամիտ քննադատական դպրոցը չնայած այդ բոլոր ջանքերին անընդհատ յառաջ է գնում և աւելի ու աւելի համակրութիւն վաստակում երիտասարդ սերունդի մէջ: Պէտք է սպասել, որ այստեղ երկու հակառակ տարրեր հետզհետէ միմեանցից կանխատուին՝ բոլոր այն անձինք, որոնց համար հաւատն իրօք երկրորդական տեղ է բռնում, որոնք կամայականօրէն խաղում են քննադատական մեթոդի հետ՝ իրենց իսկական գոյնով կերեան, և ասպարէզը կամայ լուրջ հաւատացող քննադատներին, որոնց նպատակն է միայն գիտութիւնը աւետարանի ճշմարիտ ըմբռնման և եկեղեցւոյ շինութեան գործին ծառայեցնել և վերացնել այն նախապաշարումները, որոնք արգելք են լինում ժամանակակից կրթութիւն ստացած մարդուն քրիստոնէական աշխարհայեցողութիւնը իւրացնելու:—Երկրորդ խնդրի նկատմամբ արդիւնքն աւելի նշանաւոր էր և դրական: Աւետարանական—համայնական շարժումը, որի մէջ սկզբից ի վեր երկու տարրեր հոսանքներ նշմարելի էին՝ հների և նորերի, զրկուելով առաջինների մեծ մասի անդամակցութիւնից, որոնք շտեփկերի առաջնորդութեամբ մի առանձին կուսակցութիւն կազմակերպել են աշխատում, աւելի ազատութիւն և ընդարձակ ծաւալ ստացաւ: Պատուր նաուաման, որ այս շարժման պարագլուխն է, անցեալ տարի Hilfe անունով մի շարաթաթերթ էր հիմնել և կարճ միջոցում մեծ յաջողութիւն ձեռք բերել. այժմ մի քանի ընկերակիցներով նա համարձակութիւն ունեցաւ „Die Zeit“ առաջնակարգ օրաթերթի հրատարակութիւնն սկսելու: Միաժամանակ, կրկին գլխաւորապէս նորա և ընկերների ջանքերով, կազմուեցաւ Աղգային—համայնականների մի

* Ինչպէս մի արտասահմանեան թերթում կարդում ենք, այստեղ սու մի յանձնաժողով է կազմուել հայերի օգտին եւ արդէն մի քանի հազար ֆրանկ ժողովուել է:

նոր կուսակցութիւն, որ արդէն աւելի քաղաքական բնաւորութիւն է ստացել և երևի շուտով կ'աջողէ Կայսեր. խորհրդարանի (Reichstag) մէջ ևս իւր ներկայացուցիչներն ունենալ, Այսպիսով, մինչդեռ մինչև այժմ միայն պահպանողական կուսակցութիւնն էր, որ բողոքական եկեղեցւոյ շահերի պաշտպան էր համարուում Խորհրդարանում, այսուհետև ազատամիտ—համայնական անդամներ ևս կ'լինին, որոնք գոնէ ընդհանուր քրիստոնէական դադափարներով կառաջնորդուին: Կառավարութիւնը, որ սովոր է եղել պատերազմներին միշտ հլու հպատակներ տեսնել, խիստ անհաշտ աչքով է նայում այս շարժման վերայ: Բայց սա արագ քայլերով յառաջ է գնում, և թէպէտ շատերը երկիւղ են կրում, որ հետզհետէ կորցնէ իւր քրիստոնէական բնաւորութիւնը, սակայն առ այժմ գոնէ ուղիղ ծանապարհով է ընթանում և մեծապէս նպաստում է Քրիստոսի անունը հնչեցնելու այնպիսի մարդոց ընդարձակ շրջաններում, որոնք համար ատելի և թշնամանելի էր դարձել այդ անուան հետ կապ ունեցող ամեն ինչ, այլ և քրիստոնէական աշխարհայեցողութիւնը, քրիստ. բարոյականութիւնը իբրև իսկական առաջնորդ ներկայացնելու այն խնդրի լուծման մէջ, որ մօտիկ ապագայի վերայ իշխող ամենակարեւոր և ամենակենսական խնդիրը պէտք է համարուի:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՄ ՏԵՌԱՊԱՆՔՆԵՐՆ ԸՄՈՒՔԵԼՈՒ

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՕԳՆՈՂ ԳԱՀՆԱԿՑՈՒԹԻԱՆ

ԶՈՐՐՈՐԳ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՈՐ

43 և 44 յունուարի 1897 ամի թարմնում: *

Ըստ հրաւիրի Հռենոսեան—Վեստֆալեան օգնող մասնաժողովի և Գերմանական օգնող դաշնակցութեան Փրանկֆուրտի յանձնաժողովի՝ յունուարի 13-ին և 14-ին Բարմէն էին ժողովուել հայոց գործի բազմաթիւ բարեկամներ Փրանկֆուրտից, Բեռլինից, Հռենոսի երկրներից, Վեստֆալիայից, Հանովէրից, Սաքսոնիա նահանգից, Նասսաուից և Էլզասից, որպէս զի խորհրդակցեն Գերմանական օգնող դաշնակցութեան գործողութեան և կազմակերպութեան մասին: Զուիցերիոյ յանձնաժողովներն էլ ունէին իւրեանց ներկայացուցիչը յանձին ժենեւցի Լէօպոլդ Փաւրի:—Հրապարակաւ խորհրդածութիւններ տեղի ունեցան Բարմէնի աւետարանական ընկերութեան տան դահլիճում, որ լի էր մեծաքանակ ընդունութեամբ: Այստեղ Փրանկֆուրտից Լօհման պատուոք քահանան և Բեռլինից պատուոք դոկտոր Լեպսիուս տեղեկութիւն տուին Փրանկֆուրտի և Բեռլինի կենտրոնական յանձնաժողովների գործունէութեան մասին, Բիլլընբոգից (Սաքսոնիա նահան-

գում) պատուոք Յելլէրը, Բիլեֆէլդից պատուոք Զիւլը և Կալդերսվերթից պատուոք Դիսսելհօֆ խօսեցին Հայաստանի օգնութեան գործի կազմակերպութեան մասին, այլ և այն մասին, թէ ինչ սկզբունքներով են զեկավարուում օգնութեան գործակիցները:

Կազմակերպութեան և աշխատութեան մասին խորհրդակցելուց յետոյ հետեւեալ որոշումները եղան.

1. ՕԳՆՈՂ, ԳԱՀՆԱԿՑՈՒԹԻԱՆ, ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՆԸ:

«Գերմանական օգնող դաշնակցութիւնը Հայաստանում տառապանքն ամփրելու» մի միացեալ ընկերութիւն է, կազմուած ինքնուրոյն գործող յանձնաժողովներից, որոնք իրենց ձեռքն են առել Հայ ժողովրդին օգնելու գործը:

Մինչև ցարդ այս միացեալ ընկերութեան պատկանում են Փրանկֆուրտի կենդրոնական յանձնաժողովը (որի նախագահն է Լոհման քահանան Փրանկֆուրտում Մայնի վրայ) իւր երկու մասնաժողովներով, Բեռլինի կենդրոնական յանձնաժողովը (որի նախագահն է զրաֆ Բեռնստորֆ, քարտուղարը դոկտոր Լեպսիուս Բեռլինում) իւր երկու մասնաժողովներով, այն է Վեստֆալիան (պատուոք Զիլը և Բիլեֆէլդում) և Կալդերսվերթի (պատուոք Դիսսելհօֆ), որ մայր է արեւելեան «սարկաւազուհիների որբանոցների»:

Զանազան ինքնուրոյն յանձնաժողովներն ընդունում են այսուհետև միացեալ ընկերութեան անունը, մասնաւորապէս աւելացնելով՝ Փրանկֆուրտի, Բեռլինի, Բիլեֆէլդի և այլն, Նոր կազմուելիք յանձնաժողովներից խնդրուում է, որ կապուին եղածներից մինի հետ:

Անկախ գործող յանձնաժողովները կուղարկեն մի մի երեսփոխան, ընդհանրութեամբ խորհուելիք խնդիրների մասին մի ընդհանուր մասնաժողով կազմելու:

Օգնող դաշնակցութեան ապագայ համաժողովներ կհրաւիրէ ընդհանուր մասնաժողովը, որ ժամանակ առ ժամանակ ընդհանուր զեկուցումներ կհրատարակէ:

2. ՀՐԱՒԷՐ ԳՈՐԾԱԿՑԵԼՈՒ:

Գերմանական օգնող դաշնակցութեան չորրորդ համաժողովը յայտնում է իւր կատարեալ վստահութիւնը, թէ ճիշդ և արժանահաւատ են Հայաստանի տառապանքների մասին հրատարակուած այն տեղեկութիւնները, որ հայորդեցին Հայաստանի գերմանացի բարեկամները, Նա համարում է, որ աւետարանական Գերմանիոյ պարտքն է իւր բոլոր ուժերը լարել տառապանքների առաջն առնելու, յայտնում է այն տղամարդկանց և կանանց, որ ցարդ Գերմանիայում օգնութեան գործի համար

* Christliche Welt 1897 № 4.

աշխատեցին, իւր շնորհակալիքը և գնահատում է նոցա վաստակը, այլև սպասում է պետական և եկեղեցական պաշտօնեաներից, որ նոքա դէպի այսպիսի քաղաքական միտումներից բոլորովին զերծ, սիրոյ մի գործ բարեհաճ կլինին և չեն զլանայ նորա յաջողութեան նպաստելու:

3. ՈՐԲԵՐԻ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆԸ:

Ի նկատ առնելով թէ որպիսի դժուարութիւններ կան և որչափ երկբայելի է շատ հայ որբեր Գերմանիա բերելը, և համոզուած լինելով, որ 200 մինչև 300,000 որբ պահպանել և կրթել ամենից աւելի հնարաւոր է, ապահով և արժանի, եթէ նոյն իսկ Հայաստանում, տակաւին այնտեղ մնացած ընտանիքների մէջ, տեղաւորուին, արդէն այնտեղ եղած և հիմնուելիք հիմնարկութեանց մէջ խնամուելն կամ ցերեկօթիկ դպրոցներում ընդունուելն և սովորեն, գտնուած կամ նոր ուղարկելիք Եւրոպացիների հսկողութեան ներքոյ—այս ժողովը միաձայն յայտնում է, թէ բոլորովին համաձայն է Հայաստանի գերմանական օգնող դաշնակցութեան, որ այս ճանապարհն է ընտրել, և սրտագին հրաւեր է կարգում Գերմանիոյ քրիստոնեաներին առատ տուրքերով օգնող դաշնակցութեան այս ողորմութեան գործին օժանդակել:

Այլև ժողովը յայտնում իւր շնորհակալիքը արեւելքի սարկաւազուհիների հիմնարկութեանց և Նրուսաղէմի ասորական (սիրիական) որբանոցին և գնահատում է նոցա եռանդուն մասնակցութիւնը հայերին օգնելու գործին:

Պատուր Լօհմաննի, զոկտոր Լեպսիուսի պատուր Դիսսէլհօֆֆի և պատուր Զիլքոլդի ընդհանուր զեկուցումներից և հաղորդած տեղեկութիւններից երևաց, որ օգնող դաշնակցութեան գործունէութիւնը Գերմանիոյ աւետարանական եկեղեցում մեծ արձագանք և պաշտպանութիւն է գտել, Վարելի է ասել, որ աւետարանական եկեղեցին առանց կուսակցութեանց խտրութեան՝ միարան ինչպէս մի մարդ հայ ազգի նեղութեանց առաջ առնելու համար կանգնելու պատրաստ է: Քրանկֆուրտում և Բեռլինում այժմ կենդրոնական յանձնաժողովներից կից կան և տեղական, զաւառական կաղմակերպութիւններ օգնութեան գործի համար, զորօր. Հոննոսի նահանգներում, Վեստֆալիայում, Հեսսենում, Նասսաուում, Հաննովերում, Էլէզովիգ—Հօլշտայնում, Սաքսոնիայում, Պոմմերանիայում, Էլբիլիայում, Օլդենբուրգում, Լիպպեհում, Բրաունշուայգում, Անհալտում, Համբուրգում, Բրեմենում, Վիւրտեմբերգում, Հէսսեն—Կարմադաղում, Ֆալցում, Բադենում և Լյւ-

զաս—Լօթարինգայում: Մինչև ցարդ երկրորդական յանձնաժողովների օգնութեամբ հաւաքուել է

Քրանկֆուրտում . . .	212,000 մարկ.
Բեռլինում . . .	239,000 « »
Վայդերսվէրթում . . .	150,000 « »
Բիլեֆելդում . . .	30,000 « »

631,000 մարկ:

Երբ խորհենք, որ այստեղ կէս միլիոն մարդկանց տառապանքն ամօքելու և մի քանի հարիւր հազար այրիներ և որբեր պահելու գործ կայ, և որ զօր. փոքրիկ Զուլցերիան միայն համարեա 600,000 ֆրանկ է ժողովել, այն ժամանակ մենք չենք կարող գոհ լինել Գերմանիայում հաւաքած գումարով:

Ժողովուած նպաստները ցարդ գործ են ածուել սովոր մեղմացնելու և որբեր պահպանելու համար: Մինչդեռ Անգլիացիք և Ամերիկացիք հոգում են Վարնոյ, Բիթլիսի, Վանայ, Դիարբեքիի նահանգների, և Զուլցերիոյ յանձնաժողովները Սուազի վիլայէթի մասին, Գերմանիան իւր օգնութիւնն աւանդելու առաջ Խարբերդին և Հալէպին է նուիրում: որոնց միջազգային յանձնաժողովների միջոցով ձիշդ 180,000 մարկ է յանձնուած անհրաժեշտ կարիքները մասամբ մեղմացնելու: Այժմ ամենամեծ ներդրութիւն է Խարբերդի նահանգում ուր մի քանի շրջաններում արդէն քաղցից տիֆ է յառաջացել և առնուազն 43,000 մարդ կայ, որոնցից 20,000 որբ և 15,000 այրի են և միայն դրսից եկած օգնութեամբ կարող են սովի ձիրաններից ազատուիլ: Միայն այս նահանգում, ինչպէս որ հիմնական քննութիւնից և մանրադնին տեղեկագիրներից երևում է, առնուազն անհրաժեշտ է մի միլիոն մարկ, որպէսզի կոտորածից զերծ մնացած ժողովրդին կարելի լինի մահուանից ազատուի:

Որբերի մասին ցարդ Գերմանիոյ կողմից հետեւեալ հոգատարութիւնն է եղել:

Գերմանական օգնող դաշնակցութիւնը Հայաստանի ներսը 7 կայարաններում, այդ նպատակով նորա արամադրութեան ներքոյ գրած և կամ վարձած տների, մասամբ և հայ ընտանիքների մէջ մօտ 500 որբ է ժողովել և շարունակ խնամք է տանում:

Վայդերսվէրթ որբանոցը տեղաւորել է 116 որբ Զմիւռնիայում, Բէյրութում և Նրուսաղէմում. ասորական (սիրիական) որբանոցը 50 որբ Նրուսաղէմում, Նրուսաղէմի ընկերութիւնը 20 որբ Բեթղեհէմում. վերջին երկու հաստատութեանց իւրաքանչիւրին Բեռլինի կենդրոնական յանձնաժողովը 5000 մարկ է յանձնել, որ իրենց ջանքերն արգելնաւորեն: Այս Բեռլինում ձեռնարկուած է Ռումանիա և Բուլղարիա ուղարկուած պատուր Ամիրխան և անցի միջոցով Բալկան փխած հայերին օգնելու: այլև պատրաստուում է օժանդա-

կուծիւն մօտ 10,000 հայ և ասորի տառապեալ պանդուխտների համար, որոնք Տաճկաստանի սահմանին կից Պարսկաստանի հողումն են այժմ և ներդուծեան մէջ են: Բացի այդ, Քրանկֆուրտի և Բեռլինի յանձնաժողովները կուղարկեն Հայաստան գերմանացի կանայք, մանաւանդ բժիշկներ:

Պատուար Լօհմաննի և պատուար Լեպսիուսի ինչպէս և հետեւեալ բանախօսութեանց մասին եղած խօսակցութիւններից երեւաց, որ բոլորը միաբան են հայ քրիստոնեաների հալածմանց պատճառների, ինչպէս և տառապանքների առաջն առնելու եղանակի նկատմամբ: Բանախօսութիւններն էին. «Խնչպէս կարող ենք ամենալաւ կերպով Հայաստանում սովի առաջն առնել» (պատուար Յելլէր). «Հայաստանում քրիստոնեաների հալածանք է թէ ոչ» (պատուար լից. Վերէր). «Խնչպէս պէտք է 20,000—30,000 հայ որբերին խնամել» (պատուար Զիրօլդ) և «Աւետարանական միսսիան Արեւելքում» (պատուար Գիսսելհօֆֆ):

Երկօրեայ բանավարութիւնից յետոյ երեւաց, որ հետեւեալ հիմունքներով պիտի ղեկավարուին.

1. Եթէ մենք արդիւնաւէտ կերպով մրցել ենք կամենում Հայաստանի սովի առաջն առնելու համար, պէտք է ամենից առաջ պահանջենք, որ վերջապէս այժմ հայոց չարչարանքները դադարեն և մի կերպ խաղաղութիւն հաստատուի փորձանքի ենթարկուած նահանգներում: Մեր գործը Դանաշեան 1 ապարդիւն աշխատութիւն կլինի, եթէ մենք այս խնդրում ոչինչ ձեռք չբերենք:

2. Մեր օգնութեան գործում պէտք է առաջնորդուինք այն սկզբունքով, որ վհատուած բայց կենսունակ և փութաջան հայ ժողովուրդին ինքնօգնութեան միջոցներ տրուին:

3. Ուստի մեր ջանքերն սկզբունքով պէտք է ուղղուած լինին ոչ այնքան առանձին տառապեալների, ուրեմն առանձին առանձին որբերի՝ իրենց ներքին վիճակից ազատելու, այլ աւելի հայ ազգի ընդհանրութեան օգնելու: Տառապանքի դէմ պէտք է կռուենք նոյն իսկ տառապեալ երկրում, որպէսզի այս հին քրիստոնեայ ժողովուրդը իւր բնիկ երկրում կենդանի մնայ:

4. Բացի սովեալներին և ցրտատարներին սնունդեան կարեւոր միջոցների, ղգեսաներ և անկողիններ հայթայթելուց, կարեւոր է թշուառացած գաւառներում օգնել մարդկանց, որ իրենց աւերակ դարձած տները նորոգեն: Սերմացու և գործիքներ պէտք է ձեռք բերել և արհեստագիտական ձեռնարկութիւններով աշխատանքի միջոց տալ: Օգնու-

4. Եզրիպտոսից փախած Արգոսի Թագաւոր Դանայոսի 30 զուտորներն իրենց ամուսիններին սպանելու պատճառով դատապարտուած էին յաւիտեան Մանդարամետում ջրով լիցնել մի ծակոտուած տակառ: Դանայոսն աշխատութիւն, նշանակում է ուրեմն ապարդիւն աշխատութիւն:

թեան այս գործը պէտք է ղեկավարեն և սորա վերայ հսկեն Ներսիսացի տղամարդիկ և կանայք:

5. Մեր գերմանական օգնող դաշնակցութեան համար արդէն ճանապարհը ցոյց է տրուած. մի քանի կենդրոնական կայարաններում, ուր արդէն որբեր են ընդունուած, պէտք է բաւական թուով գերմանացի գործիչներ նշանակել և այն տեղերից սկսել շրջակայ գաւառներում գործել:

6. Եւ որովհետեւ Թուրքիոյ սահմանակից երկրներում ևս փախստականների մէջ սով է տիրում, ուստի այս տառապեալներն էլ օգնող դաշնակցութեան պաշտպանութեան կարօտ են:

7. Օգնութիւնը պէտք է արագահաս լինի:

Համաժողովի երկօրեայ բանավարութիւնից յետոյ յունուարի 13-ին երեկոյեան Բարմէնի և Ելբերֆէլդի հինգ զանազան եկեղեցիներում և զահլիճներում միաժամանակ եկեղեցական համախմբութիւններ տեղի ունեցան, ուր 8000—10000 արտակարգ բազմութեան առաջ ոմանք խօսեցին հայ ժողովուրդի տառապանքի և աւետարանական եկեղեցու պարտականութեան մասին, այդ կարիքի դէմ օգնութեան ձեռք կարկառելու: Յունուարի 14-ին ճաշից յետոյ պատուար Լօհման կանանցից մի ժողով կազմեց աւետարանական ընկերութեան ընդարձակ զահլիճում, ուր ասեղ ձգելու տեղ չկար և ուր նա մի զեկուցումն տուեց «Հայաստանին օգնող կանանց դաշնակցութեան» մասին:

Համաժողովի բոլոր մասնակցողները երկօրեայ խրախուսական բանավարութիւնից յետոյ հեռացան Վուպֆերի հովտից այն համոզմամբ, որ օգնող դաշնակցութեան և հայոց գործի բարեկամների շնորհիւ աւետարանական եկեղեցու բոլոր մասերում խպառ խղուած է այն կապանքը, որ ցարդ պղտոր աղբիւրներից օգտուող մամուլի շնորհիւ կաշկանդում էր Գերմանիոյ հասարակական կարծիքը:

ՏԱՄՆ ԵՒ ՎԵՅ ԶԱՅՆ ԵՐԴԵՅՈՂՈՒԹԻՒՆ

ՊԵՏԱՐԱՎԻ:

Բերլինի Singakademie-ի (երաժշտական մի հաստատութիւն է, ուր երգեցողական երեկոյթներ են լինում. ունի իւր յատուկ երկսեռ երգեցիկ խումբը) տեսուչ Բլումների (Professor Dr. Martin Blummer) ղեկավարութեամբ տան և երեքերորդ անգամ երգուեցաւ Գրէլլի (Eduard Grell) յօրինած տան և վից ձայն պատարաղը: Այս երկը յայտնի է երաժշտական աշխարհին Missa solennis für 16 Stimmen անունով: Երկու շարաթ առաջ լրագրերի և սիւնների վերայ կայցրած յայտարարութիւններով հասարակութեան տեղեկութիւն էր տրուած, կարճ ժամանակում բոլոր տոմսերը գնուեցան: Singakademie-ի եռայարկ հանդիսարանը լի էր հասարակութեան երկսեռ ընտիր գաւառագործի:

Պատարագը գրուած է 16 մարդու ձայնի համար, առանց նուագածութեան մասնակցութեան, մէջ ընդ մէջ բարեխառնած 1—16 ձայն երկսեռ խմբակներով (solo): Պատարագը բովանդակում է եօթն կտոր. խօսքերը լատիներէն պատարագամտոյցիցն են առած:

1. Kirie eleison (Տէր ողորմեա).—2. Kriste eleison (Քրիստոս ողորմեա).—3. Kirie eleison.—4. Gloria in excelsis Deo (Փառք ի բարձունս, մինչև եւրամենայն ժամը).—5. Credo in unum Deum (Հաւատամք ի մի Աստուած): 6. Sanctus. Sanctus, Sanctus (Սուրբ, Սուրբ, Սուրբ):—7. Agnus Dei (Գառն Աստուծոյ):

Գէօթէն երաժշտութիւնը համարում է մարդու համար եղակի, աստղաճապարգէ շնորհ. Յիւրաւի Missa Solemnis-ը իւր սրտաբուրդի, զեղուն, վեհաշունչ, քաջաձայն ներդաշնակութեամբ ամենափայլուն կերպով արդարացնում է այդ գաղափարը: Այն ամենը, ինչ որ գեղեցիկ է և հրաշգան երկրիս վերայ, միացնում է կարծես իւր մէջ երաժշտական այս գորաւոր երկր արատ գեղգեղանքներով վեր տանելու, երկնայինի հետ զուգորդելու համար:

Երեք տէրողորմեանները սկսուում են մեղմիկ միայնակ երգեցողութեամբ, որ մերթ ընդ մերթ բարեխառնում է ամբողջ խումբը:

Ինչպիսի՜ վեհագոյն, հիասքանչ վայելչութեամբ վեր է սլանում ապա «Փառք ի բարձունս». ինչպիսի՜ երկեղածութեամբ և յուսով թրթռում է քրիստոնէի սիրտը, երբ «Հաւատամք»-ի «Չարչարեալ, խաչեալ, թաղեալ» խորախորհուրդ խօսքերը տխրայող աչիքներով պատում են նորան. ինչպիսի՜ դուարթութեամբ և բաւականութեամբ լցուում է հոգին և ինքնարեւութեամբ ժպտալ է զօրում գեմի՜ վերայ, երբ լսում է յարութեան փողը:

Քայց հայ մարդու ուրախութիւնն աւելանում է և կուրծքը փրուում է արգասի հպարտութեամբ, երբ լսում է «Սուրբ, Սուրբ, Սուրբ Տէր զօրութեանց» սրովբեական փառարանութիւնը. նա մոռանում է բոլոր նախկին տալաւորութիւնները՝ առ ժամանակ, առանց զգալու թէ ե՞նչ է կատարուում իւր շուրջը, տեղափոխուում է հոգեպէս հաստահար, անսասն Լուսոյ Մօր՝ Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի սրբազան կամարների տակ, և լսում հայ քրիստոնէի երգած «Սուրբ, Սուրբ, Սուրբ»... և հրեշտականուազ մեղեդին ազգային ներգաշնակութեամբ, հաւատակիցների երգակցութեամբ միայն խելապէս վերացնում է նորան, շատ բարձր, Ամենակալի Աթոռի առաջ հանում, կապելով նաև նորա համար երկինքն ու երկիրը:

Ովսանա ի բարձունս:

Կում. վ.

Ա Մ Ե Ր Ի Կ Ա.

ՄԻՍԻՌԵԱՐՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵԼՈՒԹԻՒՆԸ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆՈՒՄ*

Կ. Պօլսից ստացուած տեղեկութիւնների համաձայն Հայոց պատրիարքարանին դանգատներ են հասնում Տաճկաստանի և Հայաստանի զանազան կողմերից՝ այն եղանակի նկատմամբ, որ գործ են գնում ամերիկական միսիոնարները, կոտորածների զոհ թշուառ հայերին օգնելու համար Ամերիկայից ուղարկուած նպաստները բաժանելիս: Հաստատ յայտնի է, որ միսիոնարները օգուտ են քաղում հայ քրիստոնեաների թշուառութիւնից, նիւթական օժանդակութեանց միջոցաւ ստիպելով նոցա բողոքականութիւն ընդունելու: Նպաստները առանց անկողմնապահութեան չեն բաշխուում, այլ տարբերութիւն է գրուում իրենց դարձած բողոքականների և Հայոց հին առաքելական եկեղեցուն պատկանողների մէջ: Այսպիսով նորա, որոնք ցանկանում են մասնակից լինել Ամերիկայից ուղարկուած օժանդակութեան բարիքներին, ստիպուած են բողոքական դառնալ, կամ գոնէ ձեռնալ, որպէս զի հաճելի լինին միսիոնարներին: Այդ յիշուի մի ծանր մեղադրութիւն է միսիոնարների դէմ, թայց ովքեր նոցա ի մօտոյ ծանաչել են կամ տեղեակ են նոցա գործունէութեան եղանակին, զարմանալու ոչինչ չեն ունենայ. ուրիշ կերպ սպասել նոցանից դժուար էր: Նոյնն արին նոցա տարիներ առաջ մի ուրիշ առթիւ՝ մինչ տիրում էր 1878 թ.-ի սոփր. Սակայն մեր զայրոյթն այժմ աւելի մեծ է. քանի որ այդ եղանակը նորա գործ են գնում այնպիսի մի ժամանակ, երբ հայերը զոհ են ոչ թէ բնական արհաւիրքների, այլ կրօնական հայածանքի՝ Յիսուս Քրիստոսի անուան համար: Ուրախ եմ իմանալով, որ Օրմանեան պատրիարքը, Տաճկաստանի Հայոց եկեղեցական և քաղաքական գլուխը, ուշադրութեան է առել անյայապ այդ դանգատները և մձուել է ձեռք առնել կրկին նպաստների բաշխման գործը, որ այնպիսի արիւթեամբ յառաջ էր տարել նախկին Իգմիրեան պատրիարքը և իւր յանկարծակի հրաժարմամբ անցնալ օգոստոսին ընդհատելու ստիպուել: Իգմիրեան պատրիարքը ժողովեց և բաժանեց աւելի քան 100,000 դր. առանց անտեղի փողահարութեան և աղմկայից ցոյցերի: Յուսալի է, որ նոյնն անէ նաև Օրմանեան պատրիարքը՝ նոյնպիսի յաջողութեամբ: Ամօթ է նախատիք է, որ միսիոնարները օգուտ են քաղում մի համազգային դժբաղդութիւնից, իրենց զաւանափոխների ցանկը մեծացնելու: Չափից աւելի ձգտումն և եռանդ ցոյց տալով՝ տարածելու իրենց ազդեցութիւնը հայ ժողովրդի որչափ կարելի է աւելի մեծ մասի վերայ, նորա այժմ աւելի տառաջի են դարձնում իրենց հայերի աչքում քան երբ և իցէ: Հայրս անցեալ շաբաթ մի ինզիր ստացաւ Էփեսիկի թաղական խորհրդից, ուր տեղի է

* The Sun. 24 յունուար 1897. Գեղ. Ար. Վարդուկեան:

ունեցել բազմաթիւ կոտորածներից վերջինը հոկտմ. 30-ին) տեղական աւագ քահանայի և պատուաւոր անձանց ստորագրութեամբ, որով աղերսում են՝ «միջնորդել մարգասէր ամերիկացի ժողովրդեան առաջ, նոցա համար, որպէս զի կոտորածի և հրդեհի զոհերին՝ նոցա թշուառ վիճակն ամոքելու նպատակաւ եղած օգնութիւնը ուղղակի ճանապարհներով տրուի։ Այն հանգամանքը, որ նոքա անմիջապէս տեղական միսիոնարներին չեն դիմել, որոնք պատրաստի գումար ունին իրենց տրամադրութեան ներքոյ՝ շատ բան է նշանակում։—Հայերը խիստ կրօնասէր ժողովուրդ են, սերտ կերպով կապուած իրենց նախնական եկեղեցու հետ, որի համար հազարաւորներ գերադասել են զրկուել կեանքից, երբ նոցա առաջարկում էին ընտրել իսլամ կամ մահ. նոցա խիղճն ու կրօնական զգացումները այնչափ քնքշել են, որ շատերը պատրաստ են աւելի շուտ սովամահ լինել, քան միսիոնարներից օգնութիւն ստանալ այն ձևով, ինչպէս մինչև այժմ տրուել է։ Միսիոնարներն իրաւունք չունին նպաստի գումարները իրենց միսիոնի գործը յառաջ տանելու համար ծախսել։ Այդ գումարները ժողովուրդին մարգասէր ամերիկացիների տուրքերով, որոնք խղճում են նահատակ հայերին և զուտ մարգասիրական զգացումներով են տալիս իրենց գրամը։ Դրամը յանձնուած է միսիոնարներին բաժանելու համար տնտեսկացած հայերին, առանց կրօնի խտրութեան։ Միսիոնարներն իրաւունք չունին գործ դնել գումարները իրենց հաճոյից կամ շահուց համաձայն։ Եւ մի դէպք գիտեմ, որ 100 թրքական ոսկի նպաստ է տրուել մի մարդու, որի ընտանիքը ոչ մի անձնական զրկանք չէ կրել, այլ միայն տունն է կողոպտուել ընտանիքի բացակայութեան ժամանակ, Բայց նա բողոքական պատուոր էր, միսիոնարներին աշխատակից, ուստի և բացառական շնորհ ցոյց տրուեցաւ նորան, թէև նա շարունակում է ստանալ իւր կանոնաւոր ռոճիկը Բօրգ Միսիոնից իբրև պատուոր, և համեմատած ուրիշների հետ ստիպողական կարիքներ չունի։—Ուրեմն մի բողոքական պատուոր աւելի է ստանում, քան 400 ազգային եկեղեցուն պատկանող հայեր միասին։

Այս կողմնապահութեան նպատակը չէ միթէ հայերին դաւանափոխութեան հրապուրել, որով միայն միսիոնարների շնորհը ձեռք կրերեն։ Այն եղանակը, որով միսիոնարները նպաստի գրամները բաժանում են, կարծել է տալիս հայերին, թէ միսիոնի գրամ է այդ, Ուրախութեամբ կարող եմ յայտնել, որ Օրմանեան պատրիարքը մի նպաստամատոյց յանձնախումբ է կազմել Կ. Պօլսոյ հայոց պատրիարքարանում, նպաստներ ժողովելու և բաժանելու տնտեսկացած հայերին՝ առանց դաւանութեան խտրութեան։ Բողոքեան նոքա, որոնք ցանկանում են հայերին մի իրական օգնութիւն ընձեռել, առանց

գաղտնի նպատակների և խաբարայութեան, թող իրենց տուրքերը պատրիարքարանի յանձնախումբին հասցնեն։ Իւրաքանչիւր այդ յանձնախումբին ուղարկուած գոլլար կհասնի ուղիղ իւր նպատակին, առանց հանելու միջից մեծ մեծ «ընդհանուր ծախքեր», «պաշտօնէից ռոճիկներ» և ընդ. Մաղաքիա վ. Տէրունեան, Ուստրի հայոց եկեղեցւոյ հովիւը, պատրիարքի միակ ներկայացուցիչն է այս երկրում։* Նորան ուղարկուած բոլոր գումարները հաւատարմութեամբ կհասցնուին Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանի յանձնախումբին։

Այս նամակի հեղինակ Պ. Վարդուկեանը մի գիրք ևս գրել է, որի վերնագիրն է. Armenia's ordeal. A sketch of the main features of the history of Armenia; and an inside account of the work of the american missionaries among armenians, and its ruinous effect (Հայաստանի դատը. Մի ստուերագիր՝ Հայաստանի պատմութեան ինչ ինչ պարագաների, և ներքին հաշիւ ամերիկական միսիոնարների Հայոց մէջ կատարած գործի նկատմամբ ու գորա վնասակար հետեանքը)։ Նիւ-Իօրքի մի քանի թերթեր գովասանքով են խօսում այդ գրքի մասին, որի մէջ տեղեակ գրչով նկարագրուած է ներկայ դարի սկզբից ի վեր մինչև մեր օրերը ամերիկական Բօրգ ընկերութեան միսիոնարների գործունէութիւնը Հայաստանում։ «Եւ եթէ, ասում է այդ թերթերից մէկը, պ. Վարդուկեանի ասածների մի փոքր մասն անգամ ճշմարիտ է—իսկայէս բոլորը կրում է ճշմարտութեան դրոշմ—ամերիկական միսիոնարների վարմունքին Հայաստանում ամեն անուն կարելի է տալ, բայց ոչ քրիստոնէական»։

Տաճկահայոց դատի անվեհեր պաշտպան դր. Լեպսիւս մի նոր ամսաթերթ է սկսել հրատարակել Բերլինում Der Christliche Orient (Քրիստոնեայ Արեւելքը) անունով։ Առաջին համարի բովանդակութիւնն է. Մի կոչ արեւելքի քրիստոնեաների համար Լուտերի ժամանակից. Արաբների կոտորածը. Պարսկաստանի և արեւել. Տաճկաստանի ասորիները. Բողոքական եկեղեցւոյ սկզբնաւորութիւնը Հայաստանում 1813—1850 թ. և ընդ.

* Վերջին օրերս հրաժարուած է նա եւ տեղը վեհափառ Հայրապետի կողմնորոշեալ հետադուռ նշանակուած է Արթ. Մաշտոց վարդ. Փափագեան, Արմաշու Դպրեվանքի սաներից, որ այժմ Ռուշուքումն է։

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ—ՓԵՏՐԱԿԱՆ

ՆՈՐ ԳԱՐՈՒՆ

Քեզ ըսպասող չըմընաց,
Ո՛ւր ես գալիս այ գարուն.
Գովքըդ ասող չըմընաց,
Զուր ես գալիս այ գարուն:

Սեւ-մութ պատեց աշխարհին,
Սար ու ձոր պառան արին,
Մեզ վայ քերեց էս տարին—
Ո՛ւր ես գալիս այ գարուն:

Բիւքիւրդ գայ՝ թող ձէն տայ,
Էլ ո՛վ պիտի քեզ խնդայ,
Էլ ո՛ր սիրտը կը թնդայ—
Զուր ես գալիս այ գարուն:

Բիւքիւն էկաւ՝ վարդ չունի,
Ծաղկոցը կայ՝ զարդ չունի.
Էլ ո՛վ ա որ դարդ չունի—
Ո՛ւր ես գալիս այ գարուն:

Դու ետ քերի՜ր հաւքերին,
Ո՛նց տէր ընեն ըններին.
Սա՛ղ տեղ չկայ մեր երկրին—
Զուր ես գալիս այ գարուն:

Աշուղի ընրանք փակ,
Սազ—քեամանչէն փակի տակ,
Սիրտն ա էրուում անկրակ—
Ո՛ւր ես գալիս այ գարուն:

Քեզ ըսպասող չըմընաց,
Զուր ես գալիս այ գարուն.
Գովքըդ ասող չըմընաց—
Ո՛ւր ես գալիս այ գարուն:

Յ. ՅՈՂԱՆՆԻՍՅԱՆ.

Ն Ի Խ Թ Ե Ր

ԱՂՈՒԱՆԻՅ ՊԵՏՐՈՒԹԵԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ.

Մ. Կաղանկատուացու Աղուանից պատմութեան ընագրի վերայ եղած փոփոխութիւնները.

Անցեալ 1895 և 1896 թ.-ներին Արարատի մէջ մի շարք յօդուածներով մենք նկարագրեցինք Կաղանկատուացու պատմութեան 5 ձեռագիրները, յոյց տալով որ նոցանից միայն հետեւեալ 3-ը հիմնական են.

Ա. Երկաթագիր օրինակ Մայր Աթոռիս մատենադարանի № 1682, զրուած փրկչական 1289 թուին: Այս ձեռագրից են ծագում բոլոր այն նորագոյն ընդօրինակութիւնները, որոնցից կատարուել են Պարիզի և Մոսկուայի հրատարակութիւնները:

Բ. Բոլորագիր ձեռագիր Մայր Աթոռիս մատեն. № 633 (Գէորգ. ցուց.), փրկչական 1664 թուից:

Գ. Նօտրագիր անթուական, Մայր Աթոռիս մատ. № 1721:

Բ. և Գ. ձեռագիրները, ինչպէս նաեւ Հ. Ալիշանի ձեռքում դնուած մի օրինակ, որից օգտուել է նա իւր Սիսականում պատկանում են մի խմբի, որ մենք անուանել ենք երկրորդ խումբ. իսկ առաջին խումբը միայն մի օրինակ է, այն է՝ երկաթագիրը:

Այստեղ մենք յառաջ ենք բերում այն հատուածները, որոնք եղծուած են երկաթագիր օրինակում և այդպէս ընդօրինակուած Ա. խմբին պատկանող ձեռագիր և տպագիր օրինակների մէջ, որոնց նախնական իմաստը վերականգնել կարելի է սակայն հետեւելով Բ. խմբին պատկանող ձեռագիր օրինակներին:

Բ. ԽՈՒՄԲ.

I

«Ոչ թէ ի հարկէ ինչ, կամ թէ աւագ զոլ զհայս քան զաղուանս հաշուեցան, այլ սակս մեծաքանչ զօրութեանն, որ կատարեցաւ ի հայք՝ կամ եղև սոցա կամաւ հնազանդիլ արժանաժառանգ զարմին սրբոյն Գրիգորի, կոչեցին և հաճեցան»։¹

Նօտրագիր օրինակում՝ տողամէջ շղագիր զըջութեամբ աւելացրած է հետևեալ ծանօթութիւնը. «Այսքանս զոր զնգնաձևեցաք սուտ էր եւ յետոյ ներմուծեալ ի սնապարծից յօգուտ անձանց. զի ի յայլս պատմութիւնս ոչ գոյ բնաւ։ Թուի թէ յԱնանիայ կաթողիկոսէն յետոյ այսպէս արարին Աղուանից սեպուղիքն»։

Այս ծանօթութեան զըջութիւնը բոլորովին նման է Սիմէօն կաթողիկոսի ձեռագրին, ինչպէս այդ երևում է ակներև «Ջամբուի» ձեռագրի սեպուղի տետրերից (տես. կաթ. Դիւանի թղթերում)։ Նոյն միտքն է յայտնում Սիմ. կաթողիկոսը և իւր յիշատակարանում (Տես. Դիւանի Հայոց Պատմութեան. Սիմ. կաթողիկոսի յիշատակարանը 94 թ. երես 339)։ «Դսկ որ յաղուանիցն միայն պատմութեան և այն ևս ի յոմանս գաղափարըս և ոչ ի բնական՝ դտանի զբեցեալ թէ՛ յետ Եղիշէի նստան ևս աթոռակալք նմին մինչև ի սուրբն Գրիգոր, սուտ է, եւ յետոյ մուծեալ»։

II

«Նոյնպէս և վասն ձեռնագրութեան կաթողիկոսութեան մերոյ. նախկին յերուսաղէմէ ընկալան, մինչեւ ցտորքն Գրիգորիս. եւ անտի ցայժմ՝ յեպիսկոպոսաց մերոյ առնուին»։

Դսկ այժմ զի անփորձ և անընտրող գործովք եղև, և հերձուածեցաւ աշխարհս, վասն այդորիկ պայմանեցաք առաջի Աստուծոյ և ձերոյ հայրութեանդ (կամ հայրապետութեանդ) թէ ձեռնագրութիւն հայրապետութեանս Աղուանից, ի սուրբ Գրիգորի աթոռոյն լիցի միաբանութեամբ աշխարհիս։

Ա. ԽՈՒՄԲ. (Երկաթագիր)

I

«Զի Ուռնայր արքայն մեր խնդրեաց ի սրբոյն Գրիգորա նորին սուրբ ձեռնագրութեամբն լինիլ եպիսկոպոս աշխարհին իւրոյ։ Որք և այսու կանոնիւ կացին աշխարհս Հայոց և Աղուանից համակամ եղբայրութեամբ և անքակ ուխտիւ մինչև ցայսաւր»։¹

Նախնական բնագիրը երկաթագիր օրինակում քերուած է և այսպէս փոփոխուած։ Քերուած երեսը բաց զեղին գոյնով ներկած է, թերևս եղծուածը ծածկելու նպատակով։ Երբ քերուած թուղթը լոյսի առաջ բռնում ես՝ ակներև երևում է քերուածքի ծաւոտած տեղերը և կարգացուում է նախնականը։ Քերուածքը ինքն ըստ ինքեան ապացուցանում է, որ սկզբում նման է եղել նախնական օրինակին, եթէ ոչ՝ ինչ հարկ կար այնքան նեղութիւն կրել, քերել նորից զրել զեղին գոյնով ներկել էին։

II

«Նոյնպէս վասն ձեռնագրութեան կաթողիկոսաց Աղուանից այսպէս կանոնեցաք. քանզի ի սուղ ինչ ժամանակս կաթողիկոսքն մեր զկարգն յեպիսկոպոսացս մերոց առին։ Դսկ այժմ զի անփորձ և անընտրող գործով եղև, և հերձուածեցաւ աշխարհս, վասն այդորիկ պայմանեցաք առաջի Աստուծոյ և ձերոյ հայրութեանդ, եթե ձեռնագրութիւն հայրապետութեանս Աղուանից ի սուրբ Գրիգորի աթոռէն լիցի միաբանութեամբ աշխարհիս։

1. Տես. օր. 4632. էջ 256 ա. Տպ. Պարիզ, երես 99—400. Մոսկվա, երես 12։

1. Տես. օր. 4632. էջ 256 ա. Տպ. Պարիզ, երես 99—400. Մոսկվա, երես 12։

Բ. Խ Ո Ւ Մ Բ.

Ա. Խ Ո Ւ Մ Բ.

Եւ Հայոց աթոռոյն ձեռնադրութիւն Ա-
ղուանից աթոռակալէն լիցի՝ զի այս երեցա-
գոյն է քան զՀայոցն:

Եւ յայսմ պայմանէ մի լիցի իշխանու-
թիւն ումէք արտաքոյ ելանել, և այլաձևս
ինչ առնել: Ապա թէ ոչ անուէր (անվաւեր)
և ունայն լիցի և մի հաստատեսցի (կամ հա-
ճեսցի) ձեռնադրութիւնն երկաքանչիւրոցն: ¹

Ետարադրում ընդգծած բառերը սև մե-
լանով ջնջած են: Ետխլիկն բառի վերայ շղա-
գրով գրած է «Եղիշայ» իսկ ընկալան բառի
զիմաց՝ լուսանցքում, գրուած է հետեւեալ ծա-
նօթութիւնը. «Եւ յետոյ ի «սրբոյն Գրիգորէ եւ
ապա ի սուղ ժամանակս» միջի ընդգծուած
տողերի մէջ, շղագրով գրածն է. «Թուի թէ
յետ Անանիա կաթուղիկոսին արարին այս-
պէս. զի սուտ է և այսքանս, զի յայլ պատմա-
գիրս ոչ է այսպէս, որպէս տեսանիս ի Սիւնեացն
և յայլս պատմագիրս»: Երկաքանչիւրոցն բառը
նօտրում ջնջած է և շինած «երկրիս մերոյ»:
Այս նոյնպէս Սիմէօն կաթուղիկոսի ձեռքն է:

III

Բ. «Սուրբն Շուփաղիշոյ կաթուղիկոս յա-
րեւելեաց յերուսաղէմէ եկեալ:

Գ. Տէր Մաթէ:

Դ. Տէր Սահակ:

Ե. Տէր Մովսէս:

Զ. Տէր Պանդ:

Է. Տէր Ղազար:

Այս չէ յայտ թէ որք են յայս միջոցս մինչև
ցտուրն Գրիգորիս:

Ը. Տէր սուրբն Գրիգորիս Արշակունեաց ի
Պաշտօնին Գրիգորոյ Հայոց Լուսաւորչէն եր-
կատեսակ փառօք կացեալ ի նոյն Աթոռ: ²

Ետարադիր օրինակում շղագրով գրած է.
«Ապա սուրբն Գրիգորիս թոռն մեծին Գրիգո-
րի Լուսաւորչին Հայոց» «այս է ստոյգն»:
Եոյնպէս «Շուփաղիս այս ի ժամանակս բարե-
պաշտին Վաչականին է. տես ի պատմութիւնը»:
«Այս սուտ է»:
— Այս ևս Սիմէօն կաթուղի-
կոսի ձեռքն է:

1. Տես. Բողոք. էջ. 203. Նօտր. 245:

2. Տես. Բղ. 253, 254. Նօտր. 275, 276:

Որպէս եւ էրն ի սրբոյն Գրիգորա՝ ան-
տի՝ զի անդ ընկալաք զլուսաւորութիւն եւ
ճշմարտութեամբ զիտեմք թէ զոր դուք ընա-
րէք հաճոյ Աստուծոյ է եւ մեզ:

Եւ այսմ պայմանի մի լիցի իշխանութիւն
ումէք արտաքոյ ելանել եւ այլաձևս ինչ առ-
նել, ապա եթէ ոչ անուէր (=անվաւեր) եւ
ունայն լիցի եւ մի համարեսցի ձեռնադրու-
թիւնն այն ընդունելի: ¹

Երկաթագիր օրինակում ընդգծուած տո-
ղերը նոր գրչութեամբ են գրուած քերուած
տեղերում:

Սոյն երեսի քերուածքը համեմատելով
առաջին քերուածքի հետ՝ տեսնում ենք, որ
այստեղ ամենակոպիտ կերպով է կատարուել
գործողութիւնը, այնպէս որ ամեն մի ձեռա-
գիրը ձեռքն առնողը կարող է նկատել թէ
այս ինչու համար է քերուած. բայց մինչև
Բ. խմբի մի ձեռագիր ձեռքի տակ չունենայ
չէ կարող իմանալ պատճառը:

III

«Սուրբն Գրիգորիս Պաշտօնիկ թոռն մե-
ծին Գրիգորոյ Հայոց Լուսաւորչին երկատե-
սակ փառօք կացեալ ի նոյն Աթոռ:

Սուրբն Շուփաղիշոյ:

Տէր Մատթէոս:

Տէր Սահակ:

Տէր Մօսէս:

Տէր Պանտ:

Տէր Ղազար:

Տէր Գրիգոր: ²

Երկաթագիր օրինակում ընդգծուած
տողերը շատ կոպիտ կերպով քերուած են և
տեղը գրուած խոշոր բոլորագրով ու ներկած:

1. Երկաթագիր, էջ 539 ք. Տպ. Պարիզ, հատոր Բ.
երես 22—25. Մոսկվա, եր. 242:

2. Տես. երկաթ. էջ 575 ք.

* Տպ. Պարիզ, հատոր Բ. երես 71 72. Մոսկվա,
երես 274—275:

Արդէն երկու խմբի համեմատութիւնից պարզ երևում է, որ եղծուածները կատարուել են Հայոց և Աղուանից աթոռների գահական իրաւունքների վերաբերեալ կէտերում: Իսկ թէ երբ է կատարուել այս եղծումը, այս մասին մի քանի խօսք:— Ինչպէս տեսանք Աղուանից պատմութեան՝ մինչև ցայսօր յայտնի, օրինակների մէջ հնագոյնն է երկաթագիր օրինակը, գրուած Հայոց ՁԼԸ=1289 փրկչական թուականին, նարբու ս. Եովհաննու վանքում: Այս օրինակը ՌՃԻԾ=1676 թուականին նորոգուել է Զաքարիա սարկաւազ պատմագրի ձեռքով: Երկաթագիր պակաս թերթերի տեղ Զաքարիան լրացրել է բոլորագիր գրչութեամբ: Զաքարիայի ձեռքով նորոգած թերթերը (ձեռագիր 351, 352, 362, 374—377) համապատասխանում են Պարիզի տպագրութեան հատոր I, երես 413—424, հատոր II երես 29—33 և 63—76, և Մոսկվայի տպ. 219-22, 246-249 և 269-278 երեսներին: Մեր բերած հատուածներից I և II-ը երկաթագրի 236ա և 359բ երեսներում են գտնուում: Իսկ III-ը գտնուում է Զաքարիայի նորոգած բոլորագիր 375բ. երեսում: Ուրեմն քերուել է ոչ միայն երկաթագիրը, այլ և Զաքարիայի բոլորագիր նորոգութիւնը, հետեւաբար եղծումը կատարուել է 1676 թուականից, այն է Զաքարիայի նորոգութիւնից յետոյ: Այս ևս ապացուցուում է, որ առաջին խմբի եղծուածների նախկին խմբագրութիւնը ըստ ամենայնի նման է երկրորդ խմբի աւանդածին. մեծաւ մասամբ խոշորացուցով կարելի է վերականգնել նախնականը: Բայց ո՞ւմ ձեռքով է կատարուել՝ այս մասին այսչափ:— Հայոց ՌՄԺ=1761 թուականին¹ Եակոբ Շամախեցի կաթողիկոսը խիստ փափազանօք որոնում է մի ընտիր օրինակ Աղ. Պատմութիւն ձեռք բերելու, որպէս զի ընդօրինակել տայ իւր յիշատակի համար: Եայտնուում է որ նարբու Եովհաննու վանքում պահուում է մի ընտիր օրինակ յիշեալ պատմութեան: Կաթողիկոսի հրա-

մանով բերուում է այն շնորհաւոր և յանձնուում է Ղունկիանոս դպրին ընդօրինակելու: Ղունկիանոսը ընդօրինակելիս զանազան սրբագրութիւններ է արել, երբեմն մի բան աւելցնելով, երբեմն էլ դուրս ձգելով՝ պակասեցնելով: Ղունկիանոսի այս սովորութեան մասին ապացոյցներ շատ ունինք ձեռքի տակ, թէ Աղուանից պատմութեան մէջ և թէ այլ ձեռագրերում: Ղունկիանոսը յաւելուածներ է արել և Ղազար Փարպեցու մէջ, ինչպէս յայտնում է մեզ այս մասին Մայր Աթոռիս բազմաշխատ միաբան Տ. Գալուստ Տէր Մկրտչեանը:

ԴՍ. Վ.

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.

ԱԴԻՆԱՅԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ. «Թագաւոր ի տանէ Դաւթի». Պրոֆ. Ի. Հ. Ինգրայամ:— Թարգմ. ռուսերէնից Եովսէփ քահ. Տէր Պետրոսեանց. Թիֆլիս, 1897:— Այս գիրքն առանձին ուշագրութեան արժանի է այն պատճառաւ, որ նորա բովանդակութիւն կազմող նիւթը շատ քիչ է արծարծուում դժբաղդաբար մեր դրականութեան մէջ և գրեթէ անմատչելի է հասարակութեան մի ստուար մասի համար: Զրիստոսի ժամանակակից մի Աղեքսանդրացի հարուստ հրէի երիտասարդ աղջիկ է ներկայացրած այստեղ, որ իւր ազգային—կրօնական կրթութիւնը կատարելագործելու համար Երուսաղէմ ուղարկուելով, նամակներ է գրում այնտեղից հօրը և յայտնում իւր տղաւորութիւնները: Այսպէս՝ վիպական, հետաքրքրելի, դիւրամբունելի ոճով մէջ է բերուած աւետարանի ամբողջ պատմութիւնը, որչափ մեզ հասած աղբիւրները թող ենթադրիս հնդինակին երեւակայելու, թէ մի ժամանակակից լսած և ըմբռնած կարող էր լինել այն:— Ձեռքի տակ չունենալով այս գրքի ոչ անգլիերէն բնագիրն և ոչ ռուսերէն օրինակը, մենք չենք կարող քննել թէ որչափ ճշգրութեամբ է կատարուած հայերէն թարգմանու-

1. Տես Արարատ 93 թ. սեպ. Թ 652 օրինակ Աղ. Պատ. յիշատակարանը:

Թիւնը. այսքանը կարելի է ասել միայն, որ Թէպէտ խորթ դարձուածներ, մութ խօսքեր քիչ չեն պատահում՝ Թարգմանութեան լեզուն սահուն է այնու ամենայնիւ և հեշտութեամբ է կարդացուում: Մեզ զբաղեցնողն աւելի բուն գրուածքի արժանիքն ու թերութիւններն են:— Տասնեակ տարիներ առաջ «Քրիստոսի կեանք» անունով գրուածքներ յաճախ էին յայտնուում եւրոպական գրականութեան մէջ. մի քանիսը նոցանից աւետարանի գերբնական բնութիւնը թիւնը մերժում են, սրամտութիւններով և աղբիւրների քննադատութեամբ ձեռք բերած փաստերով Փրկչական կեանքի հետ կապուած հրաշքները հերքել կամ իբրեւ բնական եղելութիւններ ցոյց տալ աշխատում: Ինչպէս օր. Ռընանի, Շտրաուսի, Կայմի զբաղմունքը, որոնք ժամանակին շատ մտքեր են յուզել, հռչակ և մնայուն պատմական նշանակութիւն ստացել. միւսները, ինչպէս օր. Վայսի, Բայշլագի, Փարրարի և այլ նման շարադրութիւնների, աշխատում են եղածը ինչպէս որ կայ պարզաբանել պատմական հետազօտութիւններով ճշգրիտ և հաստատել և այդպէս մասնագէտների կամ հասարակութեան աւելի լայն շրջանների համար ուսումնասիրութեան առարկայ կամ հոգեւոր շինութեան միջոց դարձնել: Սակայն փորձը ցոյց տուց շուտով, որ ամենահմուտ, ուղղամիտ, ջերմեռանդն և տաղանդաւոր գիտնականներին անգամ չի յաջողուում պատմական չափի ենթարկել աշխարհի Փրկչի կեանքը, կան կէտեր այդտեղ, որոնք իրենց երկնաւոր վսեմութիւնը, ուրեմն և ներքին ճշմարտութիւնը, կորցնում են, երբ հետաքրքիր մարդու ամեն ինչ տարրալուծող մասնները դիպչում են նոցա: Պէտք էր ենթադրել, որ բանաստեղծի երկնաթռնիչ երեւակայութիւնը աւելի յաջողութիւն կունենար այս դէպքում: Բայց դորա համար արտակարգ հանձար պէտք էր, զուգորդուած հարկաւ մաքուր և ջերմ հաւատի հետ, այն ևս, ըստ մեզ, աւետարանի այս կամ այն դիժը միայն վերարտադրելու և ոչ նորա բոլոր խորհուրդները թափանցելու: Քրիստոսի կեանքի բոլոր մանրամասնութիւնները նկարագրելու համար: Ազդիւնայի նամակների, հեղինակը այդպիսի արտակարգ հանձարի տէր անձն չէ և

նկարագրում է Քրիստոսի ամբողջ կեանքը, ուստի նորա գրուածքը գեղարուեստական տեսակետից շատ և շատ թոյլ կողմեր ունի և զգալի կերպով ետ է մնում օր. «Բեն-Ջուր» անունը կրող գրքից, որ նոյնպէս Քրիստոսի ժամանակին վերաբերեալ մի վէպ է, շատ տարածուած և եւրոպական զանազան լեզուներով Թարգմանուած, որի հեղինակը սակայն խոհեմութիւն է ունեցել հարեանցի մի սկնարի միայն ձգելու Փրկչի վերայ, թէև այդ գրքի բովանդակութեան կեղծոնն ու առաջնորդող գաղափարը կրկին Նորա յայտնութեան հետ կապ ունեցող հրաշալիքն են կազմում: Ուստի այն տպաւորութիւնը, ինչ որ մենք ունեցել ենք «Բեն-Ջուր»-ի այդ մասերը միայն կարգալիս, այսինքն որ հեղինակի գրիչը դէմ է ընկնում նորա երեւակայութեան աղեղը ուժից վեր և անբնական կերպով է լարուում, երբ հանդէս պէտք է բերել Փրկչին իւր ճշաշխարհիկ անձնաւորութեամբ՝ ստանում ենք այստեղ գրեթէ ամեն մի քայլափոխում: Պէտք է ասել, որ այդ գրքի մէջ շատ կան նաև լաւ յաջողուած կտորներ. ամբողջն առ հասարակ թեթեւութեամբ և հետաքրքրութեամբ է կարդացուում՝ հեղինակի պարզ հաւատն ու անկեղծ ոգեւորութիւնը շատ արգելքների յաղթում են: Բայց ինչպէս երեւում է նա մասնադիտորէն չի ուսումնասիրել ս. Գիրքը, կամ գոնէ չի կամեցել օգուտ քաղել արդի քննադատութեան արդիւնքներից: Ըստ մեզ խոշոր սխալ էր նորա կողմից Ծովհաննու աւետարանը իւր նկարագրութեանց մեծազոյն մասի համար իբրեւ հիմք ծառայեցնել, փոխանակ միւս աւետարանների, աստուածաբան աւետարանչի տեսական պատկերները կենդանի և շօշափելի կացուցանել նորանից շատ աւելի զօրեղին ևս դժուար կ'յաջողէր: Իսկ գեղարուեստական կողմից ճաշակի պակասութիւն է ցոյց տալիս օրինակի համար, կարծում ենք, հրաշքների չափից աւելի կուտակում մանաւանդ այնպիսի հրաշքների, որպիսին է մեռեալին յարութիւն տալը. երկու անգամ իւր հերոսուհուն յարութեան դէպքի ականատես դարձնելու ամենևին հարկ չկար՝ մի անգամ ևս բաւական էր նորան ամենամեծ հիացման մէջ դնելու համար:— Բայց այսպիսի թերութիւններ գուցէ նոքա են

միայն նկատուած, որոնք ամեն օր դործ ունին
ս. Գրքի հետ. մեծամասնութեան համար
«Այլինայի նամակները» հետաքրքրական և
խիստ օգտակար ընթերցանութեան նիւթ կար-
ող են լինել:

Կ. Վ.

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՌՈՒՍԵՐԷՆԻ ՌԻՍՈՒՄՆ

Եթէ մեր բոլոր պարբերական թերթերի
մէջ՝ դէթ տասն օրուայ համարներում՝ ու-
շի ուշով կարդաք թարգմանուած հեռագիր-
ները և կարգացածը համեմատէք, ուսուերէն
բնագրի հետ, որտեղից նոքա թարգմա-
նութեամբ են, դուք կը սարսափիք այն խրթին
և խժական թարգմանութիւններէ: Մենք հա-
մոզուած ենք, որ խմբագրութիւնները իրանց
սուղ միջոցներէ ոչինչ չեն խնայում, որպէս
զի աւելի յաջողակ թարգմանութիւններ ու-
նենան, բայց չեն գտնում աւելի հմուտ
թարգմանիչներ: Թերեւս առարկեն, թէ լաւ
թարգմանչի համար հեռագիր փոխադրելը
մանր գործ է. նա կը գերադասէ աւելի ար-
դիւնաւոր աշխատութեամբ զբաղուել: Այն
ժամանակ մի ակնարկ ձգենք վերջին տասը
տարուայ մեր թարգմանական գրքերի վերայ,
որոնցից առաւելագոյն կազմուած է մեր
գրականութիւնը. միթէ կարող էք երեք կամ
երկու անուն տալ, որ նոքա այդ միջոցում հան-
դիսացած լինին որպէս գրականական արժէք
ունեցող թարգմանիչներ: Նոյն իսկ մեր ինք-
նուրոյն նշանաւոր հեղինակներն սկսել են,
իրանց անարատ մաքուր լեզուի մէջ, խառնել

անհարազատ տարերք: Հէնց նորերս, երբ
մի պատկառելի վիպասանից հարցուցին,
թէ ի՞նչպէս են տարածուում իւր վիպասա-
նութիւնները, նա պատասխանեց. «Ոչինչ,
լաւ»... Բայց ուրքան զարմացած մնաց նա
ինքը, որ քաջ ուսուերէն խօսող չլինելով
հանդերձ՝ այդ ժամանակ „НИЧЕГО, ХОРОШО“
բառերի ազդեցութեան ներքոյ է եղել: Նա
ամենայն ազնուութեամբ խոստովանեց, թէ
«ոչինչ, լաւ» դարձուածը բնաւ հայերէն չէ և
չի կարող նշանակել — «փառք Աստուծոյ, լաւ
է ծախուում»: Այս մտէք մեր գրագէտների
շրջանը, խմբագրատունը կամ ուսուցչական
խորհուրդը, էլ չենք տեսնում հոգաբարձական
ժողովը, և կէս ժամի չափ լսեցէք այն տեղի
բարբառը: Դուք կը նկատէք մի զարմանալի
երևոյթ. ամենից աւելի ակար հայկաբանը՝
ամենից աւելի ազդեցութիւն է գործում
մնացած խօսողների վերայ, և նոյն իսկ հայկա-
բանների վերայ, այնպէս որ սոքա, յանդէտս
նորանից ներշնչուած, սկսում են «ոչինչ,
լաւ» դարձուածքները իրանց հեղինակու-
թեամբ սրբագործել, շարունակ դործ ածել և
ուրիշներին էլ գործ ածել տալ: Եթէ մեծ
վիպասանը և լուսամիտ գրագէտները այսպէս
են, ի՞նչ զարմանալի բան է, որ մեր աշա-
կերտները ուսուերէն խօսելիս՝ հայերէն են
մտածում և հայերէն խօսելիս ուսուերէն են
մտածում. այսինքն երկու լեզուից ոչ մէ-
կին տիրապետած չեն լինում:

Այս հոսանքը, որ գալիս է լրագրութիւ-
նից, գրականութիւնից, հեղինակներից և
գիտակ շրջաններից, ոչ մի ուժով կարելի չէ
զադարեցնել. դա իբր տարերքների անպի-
մադրելի մրրիկ՝ պէտք է անցնի մեր նորա-
բողբոջ լեզուի գլխով, իսկ ապա պէտք է
տեսնենք, թէ իւր յետեւից ինչ աւերումներ
է թողել: Մեր լեզուն տաքնապի մէջ է, նա
մի ինչ որ բնական փոփոխութեան է են-
թարկվում և միայն ժամանակը ցոյց կը-
տայ, թէ արդեօք նա որպէս փիւնիկ նո-
րոգ կը ծնուի թէ օտարի ցնցոտիները հա-
զին՝ խալառ անզօր կը հանդիսանայ նոր մշտ-
քերի արտայայտիչ դառնալու համար: Այլ
անշուշտ միայն յիշեալ բնական յեղափոխու-
թիւնը չէ, որ այսպիսի աւերումներ է գոր-

ծում: փոքր ինչ մեր անփոյթ շարունակուած սխալներն ևս մեղաւոր են, որոնց դէմ մարտնչելը անհնարին բան չէ:

Դժուար է նկարագրել թէ մեր մէջ ռուսերէն լեզուի սովորական ուսումնասիրութեան ընթացքը ինչ անմխիթար արդիւնքներ է առաջ բերում: ոչ միայն ինքն ըստ ինքեան, այլ և առհասարակ մեր ընդհանուր կրթութեան նկատմամբ. մենք շատ բաներից ենք զրկուում և յետ մնում, որովհետեւ չենք կարողանում ռուսերէնի դասատուութեան բեղմնաւոր ընթացք տալ: Այս խօսքերով մենք ակնարկում ենք ոչ թէ այն հասարակաց դժգոհութիւնը, որ ռուսաց մամուլի մէջ վերջերս շատ անգամ արտայայտուել է, նոյն իսկ պաշտօնագէտ, Ռուսաստանի միջնակարգ ուսումնարաններում ռուսաց լեզուի գիտութեան պակասաւորութեան մասին, որի փաստարար ազդեցութիւնը անդրադարձաբար մեզ ևս պէտք է հասնէր. այլ մենք մտադիր ենք մասնաւորապէս մեր հայոց կեանքի մեր ուսումնարանների թերութիւնները յիշատակել: Հայոց ուսումնարանը, որտեղ էլ որ լինի նա հիմնուած—Փարիզում, Ցախիստանում, Պարսկաստանում կամ Ռուսաստանում, որպէս զի ժամանակակից կերպարանք ստանայ, պէտք է բացի հայերէնից, անշուշտ մի քաղաքակրթական լեզու ևս սովորեցնէ, առաւելապէս այն պատճառով, որ հայոց դրականութիւնը շատ աղքատ է: Ռուսահայոցս համար այդ լեզուն—ռուսերէնն է: Եւ ուրեմն եթէ ռուսերէնը մեր ուսումնարաններում լաւ աւանդուի, մենք բացի զործնական օգտից, որ տէրութեան լեզուն կրմանանք, այն առաւելութիւնը կունենանք, որ մեր ընդհանուր կրթութիւնը կանոնաւոր կերպով կընթանայ, ապա թէ ոչ ուսումնարանի բոլոր աշխատութիւնը անօգուտ անցած կը լինի:

Իսկ արդեամբ ինչ ենք տեսնում: Աշակերտը հէնց առաջին տարիներից նկատում է, որ ուսմունքների հայոց դասագրքերը կամ խիստ պակասաւոր են, կամ բնաւ չկան. ուստի սկսում է զործածել ռուսաց դասագրքեր, տակաւին ռուսերէն չիմանալով: Այսպէս հէնց առաջին տարուանից նա սովորութիւն է ստա-

նում դասագիրք կարդալ, առանց հասկանալու կարգացածի կէտը, այսինքն քառեր կարդալ, առանց իմաստը քաղելու: Եւ եթէ նորա առջև դիրք տեսնէ, որ ամենայն օր իր ձեռքում մաշում է, և հարցնէք. „Что вы читаете?“ մի զարմանաք, եթէ նորանից պատասխան չտէք. „Старую историю.“ Բայց մի կարծէք, թէ բանը վերջանում է նորանով, որ նա շփոթում է старая—древняя բառերը և այսուհետեւ ևս կը շարունակէ այդ տեսակի շփոթութիւնները աճեցնել, այլ նա սկսել է հայերէնի մէջ զործածել «ոչինչ» լաւ ոճերը, այսինքն մէկ լեզուն չի սովորել, միւսը փչացրել է, նա այսուհետեւ անլեզու է: Ո՞վ է մեղաւոր—աշակերտը թէ սխալ դասատուութիւնը. ։ Եւ երանի փեսաը միայն այսքանը լինէր՝ այդ դէպքում ուշիմ աշակերտը վերջապէս մի օր կղգայ իւր թերութիւնը և ինքնօգնութեամբ կը ձգտէ այն թերին ուղղել, որ ուսումնարանի անուշադրութեամբ է դոյացել: Սակայն դժբախտաբար հէնց ինքզինութեան դուռը նորա առաջ ընդ միշտ փակուել է. նա արդէն քառարանի դերի է դարձել, որի լծի տակից դուրս գալու այլևս յոյս չկայ: Այս նշանակում է, թէ նա սովորել է կարգացածը լոկ նիւթապէս հասկանալ, որովհետեւ բառարանը քրքրելուց ուրիշ տեղի աշխատութիւն չգիտէ. հետեւապէս բառ առ բառ է թարգմանում, մինչև որ այսպիսի անպատու տաժանելի աշխատութիւնից յոգնի, իսկ յոգնելուց յետոյ՝ բառարանը դէն է ձրգում, հիանալի համարելով նաև նիւթապէս ըմբռնածի կէտը: Եւ զոր օր. Պուշկինից կարդում է վերջին դասարանում:

Предъ нимъ широко
Рѣка пещалася: общій чѣмъ
По ней стремился одиноко...

և թարգմանում է. «նորա առաջ լայն գետը կրուում էր. աղքատ մարդը նորա մէջ ձրգտում էր մենակ»: Այսպիսի թարգմանութիւնից հիանալով, նա բնաւ փոյթ չունի իմաստի մասին, միթէ լսուած բան է զոր օր, որ «մարդը գետի մէջ ձգտի», այսպիսի տարակոյս նորա զլխի մէջ երբէք չի ծագում, որովհետեւ նա երկբայութիւններ բնաւ չի ունենում: Իսկ թարգմանութեան մի քանի մար-

գարիտները այսպէս են բացատրուում: ИПРО-
КО РЪКА—ինքնին հասկանալի է, որ ածականի
և գոյականի միաւորութիւն է, ուրեմն
«լայն դեռ» нести, стремиться—բառարանն ա-
սում է «կրել, ձգտել» ԾЪДНЫЙ, նոյն է թէ
ծЪДНЯКЪ, ուրեմն «աղքատ», բայց թէ ЧЕЛНЪ
ինչ է նշանակում, կարիք չկայ բառարանի
մէջ նայելու, քանի որ պարզ է, թէ ЧЕЛНЪ
բառը ЧЕЛОВѢКЪ-ի նուագականը կարող է լինել...:

Այս ամենը կը վերջանայ նորանով, որ
աշակերտը ուսումնի աւարտելուց յետոյ մի
մանկավարժական հրահանգ կը թարգմանէ,
լրագրի մէջ էլ կը տպէ, բայց հասկացողու-
թիւն և կարողութիւն չի ունենայ մի դաս
տալ իւր հրահանգի համեմատ. երկրագործու-
թեան ուղեցոյց կը թարգմանէ, բայց չի իմա-
նայ իւր թարգմանածը գիւղում գործ դնել.
լաւ թանաք շինելու խորհուրդ կը թարգմա-
նէ, բայց դեղերի անուանները բառարանով կը
ստուգէ, ուստի և ինքը թանաք շինել չի
կարողանայ և այլն,—և այս ամենը այն պատ-
ճառով, որ նա չի վարժուել առանց առաջ-
նորդի գրքից իմաստ քաղել: Նա Հ. Այտը-
նեանին առաջին ուսումնական կը համարէ,
բայց ոչինչով չի ապացուցանի, թէ կարողալով
գէթ մի դաս է սովորել նորանից կամ մի խրատ
է առել: Նա չի հասկանում, որ ամենայն
գրուածքի միջ աւելի ակնարկներ կան, քան
ծամած բառեր, թէ տողերի մէջ բան կայ
հասկանալու, բառով չյայտնուածը՝ զօրու-
թեամբ իմանալու է, հետեւեալը առանց նա-
խընթացի անմարտելի է, այլ և շատ բան զարդ
է, ճոխարանութիւն է, այլաբանութիւն է,
իսկ ամենից առաջ, թէ հարկաւոր է ամենայն
կարդացած բառ և նախադասութիւն պատ-
կերացնել մտքում, թէ գիրը զօրութիւն և
հոգի ունի:

Յոյս ունինք փոքր ինչ պարզուեցաւ, թէ
ռուսերէնի անյաջողութեան վնասը որքան
խորն է գնում. այն ինչ մեզանում ռուսերէնը
միշտ փայփայած ուսմունք է համարուել: Այս
յայտնի է ամենին, ով որ փոքր ինչ ի մօտոյ
ծանօթ է մեր դպրոցական հանգամանքներին:
Երբ որ մեզանում ռուսերէնը ի պաշտօնէ
պարտադիր տաւրկայ չէր, գործնականապէս
արդէն պարտադիր էր: Ամենայն ճնող իւր

որդուն խալճայ—վարժապետի մօտ բերելով,
նախ ասում էր. «միտը քեզ, ոսկորը ինձ»,
ապա աւելացնում էր՝ «սորան ռուսերէն սոր-
վեցրու»: Այնուհետեւ ամենայն տեսուչ, ամե-
նայն հոգաբարձութիւն, ամենայն յաջորդ
կամ առաջնորդ՝ դպրոցի համար ռուսերէնի
ուսուցիչ հրաւիրելիս, երբէք չեն զլացել մեծա-
գոյն ռոճիկ առաջարկել, որպէս զի հմտագոյն-
ներին գրաւեն: Այսօր ևս ռուսաց լեզուի ու-
սուցիչը նոյնքան ռոճիկ է ստանում, որքան
և հայկաբանութեանը, չնայելով, որ հայկա-
բանների թիւը շատ նուազ է, որոնց մաստով
կարելի է համարել. իսկ ռուսաց լեզուի ու-
սուցիչներ միշտ բազմաթիւ են լինում, որով-
հետեւ համալսարանականների թիւը անդադար
աճում է: Երբեք նաեւ մեր հաստատու-
թիւնների ինքնաբեր նիւթական զոհողու-
թիւնները ցենզաւոր ուսուցիչների թիւը բազ-
մացնելու համար: Ուրեմն ցանկութիւն, բա-
րի կամք երբէք չի պակասել, որպէս զի ռու-
սերէնի դասատուութիւնը հմուտ ձեռքի յանձ-
նուի: Ուսուցիչների բարեխղճութեան մասին
ևս բնաւ տարակոյտ չպէտք է ունենալ, մենք
մեր կեանքում շատ կարող և պարտաճանաչ
ուսուցիչների ենք հանդիպել, բայց նոցա ար-
դիւնքը այնու ամենայնիւ իրանց եռանդին չի
համապատասխանել:

Մենք ամենեւին չենք կասկածում, թէ
այս բոլորի մեղքը ծագում է դասատուու-
թեան սխալ հիմքից եւ ընթացքից: Մի սխալ
մանկավարժական սովորութիւն ասենք թէ
հայեցուած՝ ապարդիւն է դարձնում այնքան
ջանքն ու կամքը: Մեր ուսուցիչները, ինչպէս
որ իրանք գիմնագիտնում և համալսարանում
սովորել են ռուսերէնը, ճիշդ այնպէս էլ ու-
ղում են հայոց ուսումնարաններում աւան-
դել, բայց նոյն յաջողութիւնը չեն վայելում
որովհետեւ պայմանները նոյնը չեն: Որքան էլ
որ մեծ լինի ռուսերէնի նշանակութիւնը հա-
յոց ուսումնարանների համար, այնու ամե-
նայնիւ նա մայրենի լեզու չէ, օտար է, և
ուրեմն օտար լեզուի դասատուութեան սկզբ-
բունքով էլ պէտք է աւանդուի, ցանկացած
հետեւանքներին հասնելու համար: Այսքան
տարուայ փորձառութեամբ մեր ուսուցիչները
տակաւին չեն զտել այն իսկական յենտկէտը,

որի վերայ որ հաստատուելով ապա մի յա-
ջող ելք ևս պիտի ստանային: Նախ և առաջ
ամենևին չպէտք է երկբայել թէ մի որ և է
լեզու ուսանելու ժամանակ լինի նա մայրե-
նի կամ օտար միշտ մի եւ նոյն հոգեկան
կարողութիւններ են գործում: Այս կողմից
ոչինչ տարբերութիւն չը կայ: Եւ եթէ ման-
կան հոգին նոյն ընթացքն է բռնել օտար լե-
զու ուսանելիս ինչ ընթացքով որ մայրենի
լեզու է ձեռք բերել, նա կը սովորէ և առա-
ջինը, ապա թէ ոչ թերութիւններ և ամե-
նայն տեսակ շփոթութիւններ առաջ կը դան:
Երբ որ մանուկը ռուս աղանից հարցնում
է. „У тебя мамы́хъ есть?“ այս դեռ ևս շփո-
թութիւն չէ, այլ բառի պակասութիւն, որ
մանուկը ճարպիկ փոխառութեամբ լրացնում
է: Իսկ երբ որ նա ասում է. «Нѣтъ мамы́хъ»
(У меня нѣтъ...), այս արդէն շփո-
թութեան սկիզբն է, որ վառնգաւոր վախճան
կարող է ունենալ, որովհետեւ մանուկը մի լե-
զուի ձեռով այլ լեզու է ձեռում՝ հաստ ու բա-
րակին մի գին տալով: Ուրեմն թէպէտ և վա-
նազան լեզուներ սովորելիս միշտ մի և նոյն
հոգեբանական գործողութիւններն են կատա-
րուում, բայց նոցանից իւրաքանչիւրը սովո-
րելու ժամանակ՝ հոգեկան վիճակը, ամման
աստիճանը և առհասարակ պայմանները—շատ
տարբեր են. երբ որ օտար լեզուն է դալիս,
նա անգործ չի գտնում հոգեկան կարողու-
թիւնները, որոնք այժմ պէտք է աշխա-
տեն, դատարկ չի գտնում հոգւոյ ունակու-
թիւնը, այլ արդէն մայրենի լեզուն այնտեղ
կանխաւ բոյն է դրել, հիւսուել է և շարու-
նակում է աճել: Բայց բաւական չէ իմանալ,
թէ հոգու համար ինչ տարբերութիւն է ա-
նում, երբ որ նա մի լեզուով է գործում կամ
թէ մի քանի լեզուներով, աւելի նշանակու-
թիւն ունի այն հանգամանքը, թէ ինչպէս է
աճում առաջին լեզուն: Արդեօք մանուկը
միայն այն է խօսում, ինչ որ լսում է իւր
ընտանեացիներից, թէ ինքն էլ ի ներքուստ
ստեղծում, մշակում և աճեցնում է լսած-
ները: Անշուշտ այս վերջինն է կատարուում
և դորա ապացոյցը տալիս են հէնց մանկան
սխալները: Երբ որ մանուկն ասում է «ու-
տեց», «լացեց», «դարձեց», «հանգեց» և այլն,

մի՛ համարէք, թէ այդ դէպքում մանուկը
անհանձարութեամբ է մտածում, այլ սքան-
չացէք, թէ ընդհակառակը որպիսի հանձա-
րելութեամբ նա ընդհանրացնում է ձեւեր է
ստեղծում, քերականութիւն է կազմում յի-
շելով «կոտրեց», «խմեց», «արեց» և այլն այս-
պիսի լսածները: Արդեօք այս գործողութիւ-
նը կոչենք անգիտակցութիւն, բնագրում թէ
բանականութիւն, բայց պարզ է, որ դորանով
դաստիարակչի գործը խիստ դիւրանում է,
եթէ նա իմանայ խորհրդով օգուտ քաղել այդ
երևութից, ապա թէ ոչ իւր համար անգի-
մագրելի դժուարութիւններ կը ստեղծէ, եթէ
անառաջնորդ թողնէ մանկան երևակայական
քերականութեան աճումը:

Ջանազան լեզուներ ուսանելիս հոգեկան
վիճակի տարբերութիւնները աւելի լաւ է
նկատուում ուսումնարանում: Մինչև ուսում-
նարան մանկը մանուկն արդէն դիտէ մայրե-
նի լեզուն և միայն այդ լեզուն, ուսումնա-
րանում ուրեմն նա պէտք է լոկ շարունակէ
իւր դիտեցածը. իսկ օտար լեզու նոր պէտք է
սկսէ, երբ որ արդէն առաջին լեզուն իւր
հոգու մէջ բարգաւաճում է: Այս դանաղա-
նութիւնից ինքնին յայտնի է դառնում եր-
կուսի դաստատութեանց տարբերութիւնը:
Նախ քան ուսումնարան յաճախելը մանու-
կը տան մէջ լեզուի պաշար է հաւաքել, այն
ևս միմիայն ըսողութեամբ է ստացել, և իւր
մտքերը միշտ միայն քանաւոր կերպով է ար-
տայայտել, կատարեալ աղատութիւն ունենա-
լով՝ լսածը նորոգ ստեղծել, մշակել, աճեցնել,
նա ուրեմն դեռ ևս ոչ կարդացել է և ոչ
գրել է, այսինքն, ոչ աչքի և ոչ ձեռքի գոր-
ծածութեան է դիմել լուրջ կերպով: Իսկ հի-
մա, որովհետեւ բառերի, ասացուածների, ո-
ճերի հարուստ պաշար ունի, նա կարող է
ուսումնարանում շատ շուտ սկսել լեզուի
ձեւերն կարգաբանութեամբ ուսումնասիրել,
այսինքն ուսանել քերականութիւն, մտքերը
գրով արտայայտել, ընթերցանութիւնից ի-
մասներ ժողովել: Արդ, օտար լեզուն արդեօք
կարո՞ղ է առաջին տարիներում այս միջոցե-
րը բանեցնել, առանց վնասելու գործին. բայց
միթէ ռուսաց լեզուի ուսուցիչը անմիջապէս
չի՞ սկսում քերականութիւն դաս տալով, զրկել

տալով, կարգացնել տալով, ճիշդ այն չափով, որ կարծես մայրենի լեզու ուսուցանելիս լինի: Սխալը եւ անյաշողովծինը այստեղ է. դարմանն էլ այստեղ պէտք է փնտռուի: Ինչպէս որ մայրենի լեզուն տանու շրջան ունի, այնպէս էլ օտար լեզուն ուսումնարանում այդպիսի նախապատրաստական շրջան պիտի ստեղծէ իւր համար: Եւ պէտք է ուրեմն իւր առաջին շրջանում բացառապէս քանաւոր լեզուի հիմք հաստատէ, այն համարելով խոսական յենակէտ գործի շարունակութեան համար. նա պէտք է բառեր, ասացուածներ, ոճեր տայ, նա պէտք է առաւելապէս միայն ականջը և խօսելու գործարանը աշխատեցնէ, շատ քիչ՝ ձեռքը, աւելի ևս քիչ՝ աչքը. ինչ որ նա սովորեցնէ, այն պէտք է դասարանում սովորեցնէ, և անառաջնորդ տնային աշխատանք պէտք է չտայ: Բայց այստեղ ուսուցչից մեծ ջանք կը պահանջուի նորա գործը խիստ կրնդարձակուի. նա անդադար պիտի խօսէ և խօսեցնել տայ, գործ դրած բառերի շարքը նոր կերպով դասաւորէ, շրջէ և անդրադարձնէ, արտայայտութիւնները շարունակ փոփոխէ համաձայնութեան և շարադրութեան կանոններով, ինքն օրինակով պէտք է ցոյց տայ, թէ լեզուն ինչպիսի հարստութիւններ ունի և թէ ինչպէս կարելի է օգուտ քաղել նոցանից. իսկ այս նպատակով պէտք է գործ դնէ ոչ թէ հատ հատ անկապ կցկտուր նախադասութիւններ, ինչպէս որ են քերականութեան անոգի օրինակները, այլ իւր բանախօսութիւնների համար հիմք առնէ կապակցեալ, ընտիր, զեղարուեստական յօդուածներից, ամբողջ փոքրիկ պատմութիւններից, նկարագրութիւններից, վարդապետական ճառերից, իւր կենդանի լեզուին շատ անգամ տալով խօսակցական, վիճաբանական, բանադործական կամ վարդապետական ոճ: — Այս աստիճանում պէտք է գրել տալ այնքան, որքան որ լաւ խօսել են, պէտք է կարգացնել աւելի ճոխացած միայն այն, ինչի մասին որ լսել են ընդարձակ քացատուութիւններ, և չպէտք է գործածուի ոչ մի քերականական ձեռնարկ, ոչ մի բառարան, ոչ մի դժուարին տնային աշխատութիւն, այլ ինչ որ հարկաւոր է, այն պէտք է քանաւոր կերպով և դասարանում

աւանդուի: Ինչպէս որ մանուկը տան մէջ իւր երեւակայութեամբ ստեղծագործող է եղել, նոյն կերպ քաջակերութիւն պէտք է ստանայ և այստեղ. ինչպէս որ նա տան մէջ շատ բան լսում է, առանց հասկանալու լսածի զօրութիւնը, բայց վաղ թէ ուշ սովորում է այն գործ դնել պարտուպատշաճ կերպով, — այնպէս էլ թող ուսումնարանում շատ բան թութակի պէս ըմբռնէ. այսօրուայ չհասկացածը, բայց իւր ականջի մէջ սերմնացածը, վաղը նա օգտով կը շահեցնէ: *

Այսպէս մի կամ երկու տարի առաջին շրջանը շարունակելուց յետոյ, բառագիտական պաշարը հաստատելուց յետոյ, ականջը լաւ վարժեցնելուց յետոյ, կոխուի ուսման երկրորդ աստիճանը, կարգաբանեալ քերականութեան ուսումը, ձեռքի և աչքի աւելի գործածութիւնը, այսինքն շարադրութիւնն և ազատ ընթերցանութիւնը. ընդ նմին բնաւ չգաղարեցնելով քանաւոր ուսումը, որ դարձեալ պէտք է շարունակէ տիրող բնաւորութիւն ունենալ: Եթէ աշակերտը այն կէտին է հասել, որ ամենայն մի սխալ նորա ականջը ծակում է, ինչպէս ասում են, նա ուրեմն լաւ ճանապարհի վերայ է կանգնած: Ահա այս կը լինի, մեր կարծիքով, ուսուցչի արգասաւոր դասատուութիւնը:

Հիմա մի քանի մասնաւոր նկատողութիւններ: Մենք ասացինք, թէ երկրորդ աստիճանում քերականութեան ձեռնարկ պէտք է գործածել: Արդ, այդպիսի ձեռնարկը շատ համառօտ պէտք է լինի, լեզուի ամենաեական ձեւերը պարունակող, որպէս զի մնացած նբութիւնները դարձեալ աւելի բանաւոր կերպով աւանդուին, դարձեալ աւելի լսողութեամբ մօտք գործեն հոգու մէջ: Ապա հարկաւոր է, որ ձեռնարկը հիմնուած լինի հայերէն քերականութեան վերայ, որ մայրենի և օտար լեզուի յատուկ կնիքն ու ոգին զուգընթաց երևան, որպէս զի աշակերտները հէնց սկզբից

* Այս առաջին անգամ չէ, որ մենք քանաւոր վարժութեանց համար (առաջին շրջանի ուսման համար) այսպիսի լուծ նիւթ ենք առաջարկում գործածել. ինչպէս կը տեսնենք, որու մասնավարժները այլ կարծիք ունին: Բայց մենք հարկ չենք տեսնում փոխել մեր համոզումը, եւ ափսոսում ենք միայն, որ այս փոքր յօդուածում առաջուայ պատճառաբանութիւնները չենք կարող կրկնել:

զգուշանալ կարողանան բառացի նիւթական, անհետեւ թարգմանութեան վատ սովորութիւնից: Կարելի է մեր մէջ շատ ուսուցիչներ գտնուին: Երբեք հաւասարապէս լաւ են տիրում հայերէնին և ռուսերէնին: Բայց նոցանից սակաւները կարող են հայերէնի և ռուսերէնի բուն սեպհականութիւնները զիտակցօրէն պատկերացնել: Նոքա գործնականութեան ժամանակ իսկապէս աւելի բնազդմամբ են առաջնորդուում քան հիմնաւոր տեսութեամբ: Իսկ աշակերտը, ուսման վերջերում կարօտ է հէնց այսպիսի բանական տեսութեան: ապա թէ ոչ նա ապահով չէ լեզուների շփոթութիւնից: Վեր առնենք մի պարզ օրինակ: Բայի խոնարհման ընդոր ձևերը երկու լեզուի մէջ միշտ մի և նոյն չեն, կայ ձև, որ միայն մէկի մէջ է գտնուում և կայ ձև, որ միայն միւսի մէջ է գտնուում, կամ երկուսի մէջ էլ նոյնութեամբ չեն գործ գրուում: Մի-թէ մի լեզուն համը է միւսի համեմատութեամբ, մի-թէ նա ևս կենդանի չէ, ընդունակ չէ նոյն միտքն արտայայտելու: Աշակերտը այսպիսի խոչ և խռթրին անդադար հանդիպելով, չի կարողանում ինքն իրան պարզել, թէ ուրեմն մի լեզուն ինչ հնարներ է գործ դնում համեմատական պակաս ձևերը շնորհքով լրացնելու համար: Նա սովորել է թարգմանել և ասել. «ձիւնը արևից հալուեցաւ», «նայէնը Աբէլից սպանուեցաւ», ուրեմն իրան այնպէս է թուում, թէ *Капель взошло русскому* կարելի է նմանապէս թարգմանել. «Ղարսը ռուսերից առնուեցաւ»: Մինչդեռ այդ կը նշանակէր ոչ թէ «ռուսները առան Ղարսը», այլ «ռուսերի ձեռքից առան Ղարսը»: արդ, զիտէ արդեօք աշակերտը, թէ հայերէնը ինչ հնար է գործ դնում այդպիսի շփոթութիւնից զերծ մնալու համար: Միով բանիւ, մինչև որ քերականութիւնը չսովորեցնէ մայրենի և օտար լեզուի համագործնելը, մինչև որ չհամեմատէ հայերէնն ու ռուսերէնը (և ոչ թէ ռուսերէնն ու լատիններէնը) ինչպէս որ ուսուցիչը ինքը սովորել է), նորա մասուցած օգուտը շատ չի լինի: Իսկ մեր բարեկական խառնակութիւնը ինչպէս որ սկսուել է, այնպէս էլ կը շարունակուի: Բայց ո՞վ պիտի հոգայ այսպիսի համեմատական քե-

րականութեան համար: մեր լեզուագէտները քանքարաթաղոց են և սպասում են, մինչև որ կամ թեմական դպրոցները, կամ ճեմարանը, կամ հրատարակչական ընկերութիւնը մրցանակ հրատարակէ... Երանի՜ թէ իրագործուի:

Ապա մենք ասացինք, թէ երկրորդ աստիճանում պէտք է ազատ ընթերցանութիւնն սկսուի: Այս ասելով մեր միտքն այն չէ, որ աշակերտները գրագարանից մի մի գիրք ստանան, կարգան և զուարճանան: Սա էլ ազատ ընթերցանութիւն է, բայց սորա վնասը մեր դպրանոցները կարող էին երկար տարիների փորձով վիայել: Գիրք կարդալը մեծ էւ դժուար արուեստ է, լուրջ աշխատութիւն է, իսկ այդ արուեստը մեր աշակերտները չեն սովորում: Ո՞վ պէտք է նոցա սովորեցնէ այդ արուեստը: արդեօք ռուսերէնի ուսուցիչը, արդեօք հայերէնի ուսուցիչը, արդեօք յատկապէս այդպիսի դասերի համար կարգուած մի այլ ուսուցիչ, մեր փոյթը չէ: միայն թէ մէկը լինի, որ աշակերտներին շարունակ տարիներ զբաղեցնէ մի խելացի ուղղութեամբ: Ում վերայ որ ծանրանայ այս պարտականութիւնը, նա պէտք է հրահանգ տայ աշակերտին և նորանից համար ու հաշիւ առնէ կարգացած ռուսերէն գրքի և գործածած ռուսերէն դասագրքի մասին: նա պէտք է Արգոսի պէս հսկէ, որ աշակերտի մէջ չը հաստատուին ընթերցանութեան վատ սովորութիւններ, որոնք այնքան հոգեկան աւերումներ են առաջացնում: Թող չմոռացուի ականաւոր իմաստունների բազմիցս յեղեղուած այն խօսքը, թէ գիրք կարդալու արուեստով է երևում մի ուսումնարանի պոռուղը: Եթէ աշակերտը այնպէս է կարգում գիրքը, որ յուսալի է, թէ կենեքում կը կարողանայ իւր ուսումը անձամբ շարունակել, — նա ուրեմն զուր չէ անցուցել իւր օրերը ուսումնարանում: Եթէ աշակերտը մի մանկավարժութեան մէջ կարգում է. «Պէտք է զարգացնել ամէն մէկ կարողութիւն, պէտք է բոլորեցնել և անուցանել կենքի ամենայն աղբիւր, խոստովել միակողմանութիւնից և խնամով հրահանգել այն բոլոր հակումները, որոնցից որ կախում ունի մարդկային զօրութիւնն ու արժանաւորու-

Թիւնը . . . և եթէ նա այս բառերից չի եզրակացնի, թէ հեղինակը մաքառում է նեղ հայեացքի դատարարակութեան դէմ, թէ մասնաւորապէս նա ի նկատի ունի անցեալ ժամանակի ուսուցման ինչ ինչ յատուկ անփութութիւններն ու պակասութիւնները, ինչպէս զոր օր մարմնական կրթութեան, գեղարուեստների կամ վսեմ քաղաքավարութեան մասին անհոգութիւնը և այլն:—Նա ուրեմն կարգացածի իմաստը խոր չի ըմբռնել. կամ եթէ նա Աւետարանի մէջ կարգում է. «Եին յորժամ ծնանիցի՝ տրամութիւն է նմա, զի հասեալ է ժամ նորա, այլ յորժամ ծնցի զմանուկն, ոչ ևս յիշէ զնեղութիւն վասն ինդութեան, զի ծնաւ մարդ յաշխարհ» և եթէ այս տեղից չի հանում այն հոգեբանական ճշմարտութիւնը, թէ նախնիքաց չարչարանքը այնպիսի նորոգ կեանք է ստանում ուրախութեան մէջ, որ այնուհետեւ յիշողութիւնից ջնջւում է, — նա ուրեմն ընթերցանութիւնից շատ չի օգտուում: Թող աշակերտը ամիսը դէթ մի դիրք սովորէ այսպէս կարգալ, և այնուհետեւ ընթերցանութիւնը նորա համար կեանքի մէջ արդարեւ ուսման շարունակ ազդիւր կը դառնայ:

Գալով բառարանների և միւս ուսումնական պիտոյքների գործածութեան, պէտք է միշտ համբերել, մինչև որ աշակերտները պահանջ զգան, պիտանութիւնը և խորհուրդը ըմբռնեն, և ապա թէ սկսեն գործածել: Եւ որպէս զի աշակերտի ճաշակն հէնց սկզբից չազաւաղուի, մենք աւելի բարեօք կը դատենք, որ նա փոքր ինչ աւելի աշխատէ և սկսէ Դոբայր Բիւզանդացու նմանները գործածել, քան մեր ուսուցիչ հայերէն բառգրքերը:

Ի լրումն այս ամենայնի, հարկ ենք համարում աւելացնել, որ այս յօդուածի գրութեան առիթ գարձաւ անցեալ տարուայ „Образование“ ամսագրի № 4—5-ի մէջ զետեղուած Фену-ի О преподавании иностранных языков յօդուածը: Մենք այս նիւթի մասին առաջին անգամ չենք խօսում, բայց և այնպէս ցանկալի է, որ ընթերցողները ուրիշներից էլ իմանան, թէ նոքա ինչ են ասում օտար լեզուի դաստառութեան մասին, թէպէտ և նոքա ասածը ինչ ինչ տարբերութիւններ ունենայ մերինից:

Մեր զլխաւոր ձգտումն էր բացատրել, թէ մեր աշակերտները տարեցտարի սովորութիւն են անում կիսատ հասկացածով դոհ մնալ և մոքով թմրել, իսկ սրովհետեւ կիսատ հասկացածը կարելի չէ լաւ արուայտ-

տել, նոքա պէտք է սովորին նաև անկատար և շփոթ կերպով խօսել ու զրել. նոքա ուրեմն ոչ մտաւոր պաշար են ստանում և ոչ լեզու, եղած լեզուն էլ՝ ոչ հայերէնը հայերէն է և ոչ ռուսերէնը ռուսերէն: Այս ցաւերին դարման պէտք է գտնել:

Ս. Մ.

Ժ Ա Ն Տ Ա Ն Տ .

Ա.

Ժանտախտը յայտնուել է Հնդկաստանում անցեալ 1896 թուի նոյեմբեր ամսին և հետզհետէ աւելի զօրանալով, այժմ իւր վրայ է դարձրել Եւրոպայի ուշադրութիւնը, ժանտախտի համաճարակները եղել են և հին ժամանակներում՝ Քրիստոսի ծննունդից առաջ. նրա կատարած աւերումները սաստիկ մեծ են եղել մանաւանդ միջին դարերում պատահած համաճարակների ժամանակ, երբ զոհուել է ժողովրդի քառորդ մասից աւելին: Եւրոպայում եղած համաճարակներից նշանաւոր է 14-երորդ դարու համաճարակը, որ յայտնի է «սեմա» անունով և որ տարածուելով ամբողջ Եւրոպայում՝ բոլոր աղղերին ձգել էր սարսափի և յուսահատութեան մէջ: Սկսած ներկայ դարու կիսից Եւրոպան ազատ է եղել ժանտախտից, բայց 1878—1879 թուին քիչ էր մնում, որ սոսկալի թշնամին նորից սկսէր իւր արշաւանքը Վոլգայի ափերից, Արեւելքում այդ հիւանդութիւնը նոյնպէս սկսել էր ուշ ուշ երեւալ, թէև երբեմն պատահում էին մասնաւոր համաճարակներ, ժանտախտի հայրենիքը համարուում է Հնդկաստանը և արեւմտեան Ասիան:

Ժանտախտը մի երկրում տարածուում է և մեծ ծաւալ ստանում, եթէ այդ երկրի ժողովուրդը աղքատ է և ապրում է անմաքրութեան և կեղտի մէջ: Տարուայ եղանակը, կլիման, հողի չորութիւնը կամ թացութիւնը մի առանձին նշանակութիւն չունին այդ հիւանդութեան տարածուելու վերաբերմամբ: Մի անգամ ժանտախտով հիւանդացողը չէ կարող յուսալ, որ նա երկրորդ կամ երրորդ անգամ չի հիւանդանայ, թէև երկրորդ անգամ հիւանդանալու ժամանակ հիւանդութիւնը աւելի թեթեւ է լինում:

Ժանտախտը չէ նայում մեծ ու փոքրին կամ տղամարդկանց ու կանանց, զրանք բոլորն էլ հաւասարապէս ենթարկւում են այդ հիւանդութեանը, մինչև անգամ հիւանդանում են երեխաները իրանց մօր արգանդում:

Ժանտախտով հիւանդին մօտենալը չէ կարող վարակիչ համարուել, բայց ոչ մի կասկած չկայ, որ հիւանդութիւնը սաստիկ կերպով տարածուում է զանազան տեսակ առարկաների միջոցով, որ գործ

են դրել ժանտախտով հիւանդները. ուրիմն այդպիսի իրեղենները պէտք է ոչնչացնել: Այդ խիստ միջոցին դիմեց ուսաց կառավարութիւնը 1878 և 1879 թուին Վետլեանկա աւանում (Հաշտարխանի նահանգում) յայտնուած ժանտախտի վերաբերմամբ. հանգուցեալ կոմս Լօռու Մելիքեանը, որին յանձնուած էր համաճարակի տարածման առաջն առնել, տէրութեան հաշուով այրել տուեց գիւղի տները իրանց բոլոր կահկարամիքով՝ դիակների հետ միասին, ժանտախտի առաջն առնելու ամենադիտաւոր միջոցը մի երկրի առողջապահական տեսակէտից բարուդրումն է. հիւանդութիւնը տարածուում է դանդաղ կերպով, և զոհեր է որոնում գլխաւորապէս այնտեղ, որտեղ ժողովուրդը բազմութիւն է, բնակուում է խիստ առ խիտ, և առողջապահական կանոններին ծանօթ չէ, Եւրոպայում, որտեղ ժողովուրդի բարեկեցութիւնը և մաքրութիւնը աւելի բարձր է և համաճարակները առասպելների շարքն անցել, այնտեղ ևս սակայն այժմ երկիւղ են կրում, Իսկ մենք, որ ունինք այնպիսի դրացիներ, ինչպէս են Տաճկաստանը, և Պարսկաստանը և միւս արեւելեան երկիրները, որոնք ամենայն տեսակ վարակիչ հիւանդութիւնների բոյն են, պէտք է աւելի ևս երկիւղ կրենք և աւելի ուշադիր լինենք հասարակաց առողջապահական վիճակի վերաբերութեամբ, Մեր քաղաքները և գիւղերը յայտնի են իրանց հակառողջական դրութեամբ, նրանք ունեն դարձահոտութիւն բուրդ մասեր և առողջապահական պահանջների վրայ նահապետական հայեացքով են նայում. մեր գիւղերում ժողովուրդը արտաքնոցի պահանջ չունի՝ այդ նպատակի համար ծառայում են իրանց բնակարանների կոտորները և բակերը:

Թէ որքան մեծ նշանակութիւն ունի այդ տեսակ քաղաքների և գիւղերի առողջապահական տեսակէտից բարուդրելը, այդ արդէն պարզ ցոյց տուեց մեզ այն փաստը թէ, ինչպէս չօնգ—Վօնգում 1894 թուի ժանտախտի ժամանակ, այլ և այժմ Բօմբույում այդ քաղաքների մաքուր մասերում, որտեղ ապրում են Եւրոպացիները, ոչ զք կամ շատ քչերն են հիւանդացել. իսկ այն քաղաքամասերը, որտեղ բնակուում են չինացիները և հնդիկները, և որոնք լի են անմաքրութեամբ, դարձահոտութեամբ ճահճային և այլ գոլորշիներով, այնքան սաստիկ է ժանտախտի կոտորածը, որ առաջարկուել է արմատական ծրագիր՝ այն է ոչնչացնել այդ քաղաքամասերը կրակով:

Բ.

Նորերս բակտերիոլոգիական լաբորատորիայի կառավարիչ գոկտոր Պետրին տպել է Բերլինի „Medicinische Wochenschrift“ բժշկական լրագրում մի յօդուած, որտեղ հաւաքուած է այն բոլորը, ինչ որ վերաբերում են ժանտախտին և նրա դէմ կռուելու

լու միջոցներին. Քաղում ենք այդ յօդուածից մի քանի նորագոյն տեղեկութիւններ. — Վան ժանտախտի երկու գլխաւոր կենտրոններ, մէկը Չինաստանի Իւնան անունով երկիրը, միւսը Փոքր Ասիան, Միջագետքը, Պարսկաստանը և Արաբիան, Այդ երկրներից շատ անգամ ժանտախտը տարածուել է Եգիպտոս և Հնդկաստան, Աւելի երկիւղալի է ժանտախտը այն երկրների համար, որոնք մինչև այժմ բազմի բերմամբ աղատ են եղել այդ հիւանդութիւնից, Թէև Եւրոպան երկար միջոց է աղատ է եղել այդ սոսկալի թշնամուց, բայց պէտք է աչքի առաջ ունենալ, որ եթէ ժանտախտը հասնի մեզ, նա կարող է ընդունել չափազանց երկիւղալի բնաւորութիւն. Այս պատճառով ուշադրութեան արժանի են այն միջոցները, որ առաջարկում են գիտնականները ժանտախտի դէմ մաքառելու համար, Հետաքրքրական են ճապոնական պրօֆեսոր Նիտադատոյի հետազոտութիւնները, ժանտախտի բացիւնները քիմիական և ֆիզիքական միջոցներով անվնաս դարձնելու մասին, Չորացնելը բացիւններն սպանում է երեք—չորս օրուայ ընթացքում, իսկ արեգակի ճառագայթների անմիջական ազդեցութեան տակ բացիլը կօրցնում է իւր կենդանութիւնը երկու օրում, Մի տոկոս կարբոնեան թթու պարունակող ջրի խառնուրդը սպանում է բացիւն մի ժամում, կէս տոկոսը երկու ժամում, Եւս աւելի ուժեղ կերպով ազդում է կրային ջուրը, որից բացիլը սպանում է մի քանի րոպէի ընթացքում, ճապոնական պրօֆեսորի այդ հետազոտութիւնները սկիզբն են դնում ժանտախտի դէմ մաքառելու այն եղանակներին, որ պէտք է լինի ախտահանութեան միջոցով, Դոկտոր Պետրիի ասելով համարեալ բոլոր Եւրոպական պետութիւնները դիմում են առանձին միջոցների ժանտախտի տարածման առաջն առնելու և նրա հետ կռուելու համար, իսկ Անգլիան դարձեալ հետեւում է իւր նախկին առանձին կարծիքին. Բրիտանական կառավարութիւնը համոզուած է, որ այն ամեն միջոցները, որ մշակուած են Անգլիայում խօլերայի և գեղին տենդի դէմ, բաւական են և ժանտախտի դէմ կռուելու համար:

Գ.

Ժանտախտը վարակիչ սուր հիւանդութիւն է, որով բորբոքուում են թէ ներսի և թէ դրսի աւշային խուլերը, որոնք հակումն ունին վահրակալելու, Հիւանդի արտաքին տեսքը շատ անգամ նմանում է տիֆով հիւանդին, Ինչպէս բոլոր հիւանդութիւնները՝ ժանտախտը կարող է լինել թեթեւ, միջակ և ծանր տեսակ:

Թեթեւ տեսակի հիւանդները շատ անգամ ըզգում են իրանց այնքան քիչ հիւանդ, որ մնում են ոտի վրայ. հասկանալի է որ հենց այդ տեսակ

Հիւանդներն են, որ ամենից շատ նպաստում են Հիւանդութեան տարածուելուն: Հիւանդութեան սկիզբը յայտնուում է նրանով, որ ժանտախտով բռնուածը ըստ մեծի մասին մի անգամ դողացնում է: Առաջ է գալիս գլխացաւ, փստումն և փորկապութիւն: Միաժամանակ դորա հետ սկսում են ցաւել և ուռել աւշային խուլերը աճուկներում, թևերի տակ, ծնոտի տակ և վզի վրայ: 3—6 օրից յետոյ ուռած խուլերից մի քանիսը բսկնում են ծակուել, նրանց միջից դուրս է գալիս վահր, յետոյ հիւանդը սաստիկ քրտնում է և սկըսում է առողջանալ:

Միջակ տեսակի ժամանակ այդ երևոյթները լինում են աւելի սաստիկ, Հիւանդի աչքերը լցուում են արիւնով: Շատ անգամ տեղի է ունենում ուշագնացութիւն և դառանցանք: Մարմնի տարրութիւնը բարձրանում է: Աաշուի վրայ դուրս են գալիս կարմիր բծեր և պտուկներ, նոյնպէս և կարճատև ուռոյցքներ: Հիւանդը կամ մեռնում է 4—6 օրում, կամ առողջանում է 2—3 շաբաթուայ մէջ:

Ծանր տեսակի ժամանակ հիւանդների վրայ գալիս է սաստիկ տխրութիւն, բայց նոքա ուշքենըր չեն կորցնում մինչև մահը: Հիւանդութիւնը այնքան սաստիկ և կարճատև է լինում, որ ժամանակ չի լինում ուռոյցքներ յառաջանալու: Սկսում է անվերջ փստումը մշտական կապութեան հետ: մէկը բոլորովին դադարում է. յետոյ յառաջ են գալիս արեան լուծման երևոյթները, արիւնհոսութիւն կաշուից, ստամոքսից, աղիքներից, երիկամուկներից և թոքերից: Թոքերից արիւն հոսելը յաճախ տեղի է ունեցել «սև մահ» անունով համաճարակի ժամանակ:

Ժանտախտով հիւանդացողների մահացման տոկոսը շատ մեծ է. նա հասնում է 90—95 %-ի: Դ. Տ. Խ.

ՄԱՆՐԱԼՈՐԻՔ.

Նորիքումս New Haven-ում յառաջ է եկել աղիքների տիֆի համաճարակ, որից հիւանդացել են 100 հոգի: Բնուութիւնը ցոյց է տուել, որ վարակման միջոցը եղել է կաթը, որի ամանները լուացուում էին ջրհորի ջրով: Իսկ ջրհորի մօտ հողի վերայ մի քանի անգամ ածած է եղել տիֆով հիւանդների լուացքի ջուրը:

Ամերիկայի միացեալ Նահանգների բժիշկների թիւը հասնում է 120,000-ի, իսկ բնակիչների թիւն է 75 միլիոն:

Լոնդոնի դքսութեան խորհրդին ներկայացրած, Claybury-ում գտնուող խելագարների ապաստանարանի վերաբերեալ, հաշուի մէջ դրկտոր Զօնսը շօշափում է այն հարցը, թէ ինչպէս պէտք է որոշել սովորական հարեցողու-

թեան եւ հարեցողութիւնից յառաջացող խելագարութեան սահմանը: Անգլիական օրէնքը հարեցողներին ազատ է թողում, իսկ խելագարներին պատուիրում է գետնից դժանդներում: Այս պատճառով անբաժնու է, որ բժիշկները կարողանան որոշել մէկը միւսից: Բննելով այդ խնդիրը, The Lancet բժշկական թերթի խմբագրութիւնը համաձայնում է դրկտոր Զօնսի հետ, թէ յիշատի այդ խնդրի լուծումը շատ դժուար է, եւ պահանջում է որ օրէնքը փոխուի այն մտքով, որ սովորական հարեցողները, որոնք թէեւ գետ խելագարուած չեն, այնու ամենայնիւ նոյնպէս զգուշիւ պատուիրութիւնից աչքի առաջ ունենալով այն վնասը, որ նոքա հասցնում են իւրեց ընտանիքներին եւ հասարակութեանը: Միջակա պատուիրութիւնը զրկելը, թերթի կարծիքով, ոչ թէ բռնութիւն կը լինէր, այլ ընդհակառակը ծշմարիտ բարեխարութիւն բոլոր հասարակութեան համար:

1896 թ. առաջին Կիսամեակին Գերմանիայի համալսարաններում եղել է 29,747 ուսանող, իսկ 1895 թ. նոյն շրջանում եղել է 29,107 ուսանող:

Ուսանողները համալսարաններում բաժանուած են եղել հետեւեալ կերպով.

Ռերին 4649 հոգի. Միւնխէն 5777 հ. Լէյպցիգ 2876 հ. Բօնն 1865 հ. Բրեսլաւ 1425 հ. Հայլէ-1415 հ. Փրայուրգ 1579 հ. Ղիւրքբուրգ 1284 հ. Տիւրինգէն 1172 հ. Հայդելբերգ 1464 հ. Երլանգէն 1158 հ. Գեոտտինգէն 1007 հ. Մարբուրգ 965 հ. Գրայֆսվալդ 948 հ. Ստրասբուրգ 958 հ. Ենա 764 հ. Կիլ 708 հ. Կեռնիգսբերգ 700 հ. Գիսսեն 650 հ. Ռոստոկ 500 հ. Միւնստեր 448 հ.:

Ըստ ֆակուլտետների այդ թիւը բաժանուում է հետեւեալ կերպով.

Աստուածաբանական (կաթոլիկ) 1782. Աստուածաբանական (քողորակաւ) 2646. Իրաւաբանական 8075. Բժշկական 7831. Պատմական լեզուագիտական 5384. Ռազմական եւ մաթեմատիկական 2989:

Կեանքը լուսնի վրայ. — Աստղաբաշխական դիտողութիւնները հետգետէ համոզում են գիտնականներին, թէ լուսինը շրջապատուած է մթնոլորտով: Նկատուած է, որ լուսնի չորս կողմը մատակարարատ է եւ աղջամուղ է երեւում, որ յառաջ է գալիս լոյսի անդրադարձումից գալային մարմնի մէջ: Գրինիչի դիտարանում վաղուց դիտել են, որ լուսնի յետեւը ծածկուող աստղերը երկու վայրկեանաչափ աւելի երկար են երեւում, քան թէ պէտք է երեւային: Այս եւ նման դիտողութիւնների հիման վրայ հաշուել են նոյն իսկ, որ լուսնի մթնոլորտը 200 անգամ աւելի թեթեւ պէտք է լինի երկրի մթնոլորտից:

Պրօֆեսսոր Պիկերինգ ենթադրում է, թէ լուսնի մակերեսը ծածկուած է ջրային ծօսք. մատակարարով: Նա գտնում է նոյնպէս, որ լուսնի մակերեսային վրայ նկատուած օճապոյտ գծերը, նման մեր քարտէզների վրայ նկարուած գետերին—գետեր են. այդպիսի գետեր նա հաշուել է մինչեւ 55 հատ, զանազան մեծութեան: Այժմ հաստատապէս ընդունուում է, որ լուսնի վրայ կան գետերի հունէր, սակայն այնքան նեղ, որ եթէ նրանց մէջ ջուր մնացած է լինի, մենք ոչ մի կերպով նկատել չենք կարող: Նոյն պրօֆեսսորն ապացուցանում է, որ լուսնի մակերեսային վրայ բուսականութիւն պէտք է լինի: Ցայտնի է, որ լուսնի վրայ կան ընդարձակ հարթութիւններ. գիտնական Նէյսօնը նկատել է, որ լուսնի լրման ժամանակ այդ հարթութիւններից շատերի վրայ երեւում են գորշագոյն, համարեա սև գծեր եւ շուտով կորչում են: Լրման ժամանակ արեգակի ծառագայթները ուղիղ ընկնում են լուսնի տեսանելի երեսի վրայ եւ պայծառ լուսաւորում են նրա բոլոր մասն-

ըն, այնպէս որ ստուերի մասին խօսք չի կարող լինել Պիկ-կերինզը այս փոփոխութիւնները վերագրում է լուսնի վրայ եղած քուսակաւութիւնը: Այս երևոյթը պատահական չի կարող համարուիլ, որո հետեւ նկատուում է քոլոր հարթութիւնների վրայ, քաղի մէկից. իսկ երկուսի վրայ սեւ բծերն այնքան շատ են, որ հասարակ աչքով անգամ կարելի է տեսնել: Նոքա սովորաբար լինում են գորշագոյն, սակայն մէկը զօրեղ հեռադիտակի միջոցով երևացել է քաց դեղ-նագոյն կանաչի վրայ: Պիկկերինզի դիտողութիւնները մեծ արդիւնք են խոստանում. այդ դիտողութիւնները միակը չեն վերջին տարիներս կատարուած հետազօտութիւնները համոզում են, որ անտիդի է կարծել, թէ լուսնի մակերևոյթի վրայ օրգանական կ'անը գոյութիւն չունի: Թէպէտեւ հրաբրդային արտափծումները, որ յամախ են տեղի ունենում լուսնի վրայ, շատ աննպատ են քուսական եւ օրգանական կեանքի համար, բայց եւ այնպէս երկրի արբանսակը միանգամայն կեանքից զուրկ չէ համարուում:

Ա Ձ Գ Ա Յ Ի Ն.

1896 թ. ք

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ Ս. ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ ՀԱՄԱՐ.

«Էքեալ թողցի դուստր Սիփնի իբրեւ զտաղաւար յայգեռն, և իբրեւ զհովանի մրգապահաց ի մէջ սեխենեաց, և իբրեւ զքաղաք պաշարեալ» մարգարէի այս հատու խօսքերի մէջ ինչպիսի՝ ճշդութեամբ պատկերանում է այն արդահատելի վիճակը, որ մեր մայր Սիփնի, առաքելահաստատ մեր ս. եկեղեցին է ներկայացնում իւր զաւակներով անցեալ զարհուրելի տարեշրջանից յետոյ: Նորան շրջապատող աղէտները մեծ մասամբ նախընթաց տարուայ հետ կ'ին սկսուած և շարունակուեցան. ճաճկաստանի հայ ժողովուրդն արդէն իսկ լողում էր արեան ու արտասուքի ծովի մէջ, երբ ն. Պօլսի և Վանի իրենց ընդարձակութեամբ և արհաւիրքներով անցեալը զրեթէ մոռացնել տուող՝ մեծ կոտորածները նոր հեղեղներ աւելացրին բարեբաւութեան և փրկիւթեան յուսոյ վերջին ամբարտակները խորտակուեցան և թշուառ զոհերի առաւել թըշուառ որբերն ու աղքատիկները անտուն ու անօգնական մնացած՝ օտարի դրկում օտար հողի վերայ սկսան ապաստանարան որոնել: Հրապարակ ելան բռնի կրօնափոխութեան տխուր արդիւնքները յաւաք եկաւ գաղթականու-

թեան անտանիկ աղէտը: Եկեղեցին յիշաւ ի որ մնաց մէջտեղ ինչպէս սեխենեաց պահապանի մի լքեալ հիւզ, ինչպէս մի պաշարեալ քաղաք. և պաշարողները դժբաղդարար միայն թշնամիներ չեն՝ քրիստոնէական ս. հաւատի թշնամիներ, այլ նա և նորա լքեալ վիճակից օգտուել կամեցող քրիստոնէայ եղբայրներ: Իբրեւ անկեղծ բարեկամ են մօտենում շատերը՝ քաղցեալին հայ, մերկին հանդերձ մատակարարում և քանի զեռ ամէկքը սարսափի թարմ տպաւորութեան ներքոյ կ'ին անշուշտ մեծագոյն մասի օգնութիւնը անմիջական անկեղծ զգացման արտայայտութիւն էր. բայց ահա կարծես այստեղ այնտեղ սկրսում են արթնութեան նշաններ ցոյց տալ զգալ և զգալի դարձնել, որ ցանած քարի սերմերից պտուղներ ևս ժողովել կարելի է. մի բան որ այս ժողովուրդը մահուան է դատապարտուած՝ զուրկ առաջնորդից՝ զուրկ մեծ ակնկալութիւններից, խահմութիւն չէ միթէ վաղօրօք հոգալ, որքան կարելի է մեծ բաժին հանելու նորանից: Եւ այդ անկեղծ քարեկամները մօտենում շրջապատում են ամեն կողմից, և քարի խորհուրդներ շնջում եթէ մեզ հետ ինչեք, մեր հաւատակից, մեր դաւանակից՝ մենք կօղնէինք ձեզ, մեր կառավարութիւնը կ'աշտպանէր, ու այդպէս խեղճ չէիք մնայ: Մահմեդականը հարուածում է, և քրիստոնէան հրապուրում իսկ այդ բոլոր յայտնի ու դադանի նետերի ենթակայ պաշարեալ քաղաքը. ինչն մտածում արդեօք, ինչ տրամադրութիւն են ցոյց տալի՝ որչափ արթնութիւն որչափ ոյժ և կորով նորա բնակիչները նորան հսկող պահապանները նրկրաւոր ստացուածքի մասին չէ միայն խօսքր. ամենամեծ, ամենակենսական ամենանուիրական բանն են խլել կամենում նոցանից՝ այն հաւատը որ տանեալ և տասնեակ սերունդների կեանք և ոգևորութիւն է ներշնչել, այն եկեղեցին որ իբրեւ գործադուլ մայր խնամել, կուրծքին կ'պրծած անուցել և սփռել է նոցա այնպիսի ժամանակներում երբ դրսի աշխարհը դժոխք էր մահահատ կրքայտայ՝ քրիստոնէութեան ու քաղաքակրթութեան անուշով իրենց աւետարանական մօքուր դաւանութեամբ խրոխտացող

շատ ազգեր թափառում էին վայրենի անտառներում: Սակայն այդ բարիքների անմահական արժեքը գնահատելու, նոցա սպառնացող վրտանգի մերձաւորութիւնն ու ահաւորութիւնը ճանաչելու և այդ վտանգի դէմ դիմողութեւնը համար նախնեաց հոգին ունենալ պէտք էր՝ այն սխրալի գործերի, այն նահատակութեանց, այն արիւնոտ ճիգերի պատմութիւնը սովորել պէտք էր, որոնցով նոքա դարերի ընթացքում պաշտպանել են նոյն բարիքները. և ո՛ւր է սնուում ներկայ սերունդն այդ ոգւով, ո՛ւր է սովորում այդ պատմութիւնը: Այնտեղ, Ազատ Մասեաց սարի ետեւ, աւերակ է ամեն ինչ՝ և հայրենի տուն, և դպրատուն, և Տիրոջ տուն. այստեղ — ո՛րչափ անմխիթարական է մեր կրօնական — բարոյական — ազգային կրթութեան վիճակը նաեւ այստեղ: Ամբողջ մի սերունդ աճում է՝ ասել և մաճ բռնել, ուրազ և կանգուն գործածել սովորում այդ, նոյն իսկ զիտութեան ամենաբարձր սահմանները թեւակոխում, առանց սաւետարանի ամենատարրական սկզբունքներին ծանօթանալու, մայրենի լեզուաւ մի աղօթք անդամարտասանել կարողանալու, առանց իմանալու իւր փառաւոր նախնեաց, իւր եկեղեցւոյ ամենանշանաւոր հայրերի անունները, առանց ամենաչնչին գաղափար իսկ ունենալու այն դաւանութեան մասին, որ մկրտութեան միջոցին նորա կողմից խոստովանել է կնքահայրը: Եւ այսպէս անխնամ մեացած, օտարի կաթով յաճախ սնուած և ամենայնադակ գաղափարներով միտքը խճողած մի սերունդ պաշտպան պէտք է լինի այնքան թշնամիներով շրջապատուած քաղաքին...

Արարատի մէջ խօսուել է արդէն, որ ներկայ պայմաններում միայն հոգեւորական դասը կարող է հանդէս գալ այստեղ իրրեւողեցոյց և դաստիարակ — ուսուցիչ. բայց ուսուցանելու համար ուսեալ հոգեւորականութիւն պէտք է, և մենք ստիպուած ենք յակամայից կրկին հին վերքը շարժել: Անցեալ տարին յիրաւի բողոքովին անդառնող չէր այս կողմից. թէ կուսակից հոգեւորականութեան և թէ քահանայական դասի մէջ անձինք մտան, թե թեւակի շարժումներ եղան, որոնք յուսալից կարող են համարուիլ ազազայի համար: Ան-

նրկատելի կերպով զգալի բարեփոխութիւն տեղի ունենում է այստեղ, միայն թէ շատերը տրամագիր չեն որ և է բարի բան տեսնել հոգեւորական անուան ներքոյ, կամ գուցէ յաճախ այնչափ շատ է չոր խօսիւր, որ մէջտեղ դաւար ոստերը աչքի չեն ընկնում: Բայց յամենայն դէպս պահանջն այնպէս մեծ է, այնպէս ստիպողական, որ տրուած բաւարարութիւնը խիստ չնչին պէտք է համարուի: — Անմտութիւն է յիրաւի հրաշքներ սպասել ամենասուղ ժամանակամիջոցում: Բարոյական աշխարհի մէջ ոչինչ ոստիւններով չի կատարուում՝ ամեն բանի համար որոշ ժամանակ և որոշ պայմաններ պէտք են, և գաղափարական քահանաներով ու գաղափարական վարդապետներով մի քանի տարուայ ընթացքում Հայաստան աշխարհը ողորդել ոչ ոք չի կարող: Այնուամենայնիւ եթէ ամէնքս միանանք, նոյն իսկ մեր սուղ միջոցներով, ներկայ անյաջող պայմաններում շատ աւելի բան անել կարող ենք, քան այժմ կատարուում է՝ շատ աւելի ձեռնհաս և իւր կոչման համապատասխան հոգեւորականութիւն ունենալ մօտիկ ապագայում, քան սպասելի է, եթէ այսպէս շարունակուի: — Դսկապէս հոգեւոր կոչման համար պատրաստուած մարդիկ մենք այժմ գրեթէ չունինք. բայց ունինք գոնէ շատ այնպիսիներ, որոնք անհամեմատ աւելի լաւ կերպով կծառայէին գործին, քան այժմ կողոնները ծառայում են. ինչո՞ւ ուրեմն նոքա գործի մէջ չեն մտնում: Թաճախ պատճառ է բերուում թէ նոցա վիճակն անպահով է, թէ կրթուած մարդիկ չեն յօժարում գիւղեր, գնալ. զարմանալի է սակայն, որ մեզանում երիտասարդներ կան, աւելի յօժարակամ չնչին ռոճկով իրենց կրթութեան անհամապատասխան և համեմատաբար անպատուաբեր մի գործակատարի, հաշուապահ կամ գրադրի պաշտօն ստանձնել, քան քահանայանալ նոյն իսկ քաղաքում և կրկնապատիկ արգիւնք վայելել. զարմանալի է, որ Գերմանիայում, Ֆրանսիայում, Անգլիայում համալսարանական կրթութիւն ստացած մարդիկ տարիներ սպասելուց և դեղերելուց յետոյ դո՛հ լինել կարող են, եթէ յետեալ մի գիւղում 400—500, երբեմն և աւելի պակաս ռուբլի ռոճկով քահանայի տեղ ստանան, իսկ Հայաստա-

նուամբ հազիւ ծխական դպրոցից կամ որեւէ դպրանոցից ելած՝ թերուս պատանիները նման և շատ աւելի արդիւնաբեր մի վիճակով երբեք չեն գոհանում: Եթէ միայն անապահովութիւնն է պատճառ, ինչո՞ւ ուրեմն այն զանազան կարգի ազգային քարերարները, որոնք այնչափ հարուստ են խորհուրդներով, մեղադրանքներով և պահանջներով՝ օգնութեան ձեռք չեն կարկառում այստեղ, կարելի՞ չէր միթէ օժանդակ գումարներ կազմել, օժանդակ ուժիկներ ստանանել, վարձատրելու և քաջալերելու համար այն ձեռնհաս անձանց, որոնք կյօժարէին աղքատ անեղերում կամ պէտքերով հարուստ մի համայնքի վերայ հովիւ լինելու: Եւ վերջապէս մի՞թէ իւրաքանչիւր գիւղ, իւրաքանչիւր համայնք, որ դպրոց է պահել երկու և աւելի լոկ ծխակատար քահանաներ է ունեցել, չի՞ կարող դաստիարակելու, ուսուցանելու, հովուելու ընդունակ մի քահանայ պահել՝ կեանքի գոհացուցիչ պայմաններով, որ իրեն և իւր զաւակին կրօնի հիմունքներին ծանօթացնէ, հոգեպէս մխիթարէ և կեանքի շատ պայմաններում խորհրդատու և առաջնորդ լինի. հարկաւոր են միայն նախաձեռնողներ, քաջալերողներ, բարի օրինակ տուողներ՝ հետևողներ անշուշտ կգտնուին և արդիւնքը շուտով կերևայ: — Բայց սխալ է ենթադրել, թէ նիւթական անապահովութիւնն է միայն խորշեցնում շատերին հոգևորական ասպարէզից. թիւր կրթութիւն, ազգի ազգինախապաշարումներ և մոլոր հայեացքներ իւրեանց դերն են կատարում այստեղ, և ամենից աւելի՝ հասարակական կարծեաց այն ճինշուժը, որ հոգևորականի ամենանուիրական կոչումը ամենաանցանկալին և ամենանապատուաբեր է դարձնում: Մենք ամէնքս այն, ամօթ է ասել, նոյն իսկ մենք հոգևորականներս, կրկնում ենք ամեն օր ամենայն անտարբերութեամբ մեր կեանքի այնպիսի մերկ, ամենամութ կողմերը ցոյց տուող ասացուածքների, ինչպէս օր. «Եթէ մարդ չեղաւ, աէրաէր դոնէ կլինի», և ամենեւին չենք մտածում, թէ ի՞նչ մեծ յանցանք ենք գործում մեր պատուի, մեր ամենանուիրական պարտքերի դէմ, ինչպէս ոտնակալս ենք անում և ծաղրելի կացուցանում սուրբ դադափարները:

Սակայն այս խնդրի մասին խօսելը մեզ շատ հեռու կտանէր. առ այժմ ամենակարեւոր պահանջն այն է, որ մենք զգանք նորա օրհասական նշանակութիւնը մեր եկեղեցւոյ համար և ամէնքս մեր կարողութեան չափով նորա բարւոք լուծման նպատակնք: Բարոյական պահանջների լրումն տալու համար ընդհանուրի պարտաճանաչութեան զգացումն և ներքին, աչքի չերևացող, միահամուռ գործունէութիւն պէտք է, իսկ մենք միայն փայլուն ու շլացուցիչ արտաքինն ենք սիրում և մանրակրկիտ ծանր աշխատութիւնը չենք գնահատում:

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԵՍՏԱՆԵԱՅՑ.

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ.

Ամսոյս 2-ին Մայր Աթոռիցս իւր նոր պաշտօնավայրը մեկնեց Շամախույ՝ նոր Առաջնորդ Գիր. Տ. Կարապետ եպիս. Այվազեան:

Ամսոյս 17-ին դէպի Ն. Նախիջևանի ս. Խաչ վանքը ուղևորուեց նոր վանահայր Տ. Մուշէ վարդապետը:

Ամսոյս 26-ին դէպի Գանձասար ուղևորուեց նոր վանահայր Տ. Անտոն վարդապետը:

Արժ. Տիրայր վարդապետը Ժամանակաւոր բացակայութիւնից յետոյ Մայր Աթոռ վերադարձաւ և Ճեմարանում ուսուցչութեան պաշտօն ստանձնեց:

Վեհափառ Հայրապետը, գնահատելով Մայր տաճարի կրտսեր լուսարար Տ. Ագամ վարդապետի բարեջան ծառայութիւնը իւր պաշտօնումը՝ բարեհաճեց շնորհել նորան վարդապետական ականակուռ լանջախաչ:

ՓՈԽՈՒՄՆ ՅԱՍՏԵԱՅՍ

ՏԵՐ ԵՈՒԼԱՆՆԵՍ Ս. ԵՊ. Տ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ.

Ներկայ ամսոյս 25-ին առ Տէր փոխեցաւ Մայր Աթոռոյս միաբանութեան անդամ՝ ծերունազարդ Տէր Եովհաննէս սրբազան եպիսկոպոսն, թոքերի բորբոքման եօթնօրեայ հիւանդութեամբ, և ամփոփեցաւ միաբանական հանգստարանում 27-ին, արժանավայել յուղարկաւորութեամբ: Նա ծնաւ ըստ իւր ստութեան, 1817 թուականին, Սիւնեաց աշխարհի Տաթև աւանում, ուսումն ստացաւ սուրբ Եւստաթէի առաքելոյ վանքի վարժարանում և միաբանելով այնտեղ՝ սարկաւազական կոչումն ընդունեց Սիմէօն արքեպիսկոպոսից՝ նոյն մենաստանի վանահօրից: Քառասնական թուականներին սուրբ Աթոռս զալով՝ Տէր Տէր Եովհաննէս Ը. Կարբեցի Կաթուղիկոսի հրամանաւ ընդունուեց Մայրավանիցս միաբան: Կուսակրօն քահանայութեան կոչումն ստացաւ Տէր Տէր Ներսէս Ե. Աշտարակեցի Վեհափառ Հայրապետի պատուիրանաւ, նորա իսկ ձեռնասուն Տէր Թադէոս եպիս. Բէկնազարեանից, 1851 թուին, որոյ խնդրանք մօտաւորապէս 1853 թուականին՝ երբ նա առաջնորդ էր Պարսկաստանի, գնաց Պարսկաստանի Ասպահան քաղաքը փոխանորդական պաշտօնով՝ նախապէս ստանալով նոյն Վեհափառ Հայրապետից ականազարդ վարդապետական լանջախաչ: Երկու տարիի չափ Ասպահան լինելով՝ մասնաւոր և ծայրագոյն վարդապետութեանց աստիճան ոտացաւ նոյն իւր ձեռնադրող սրբազան եպիսկոպոսից և վերադարձաւ Մայր Աթոռս: 1882 թուականին եպիսկոպոսական կոչման վերամբարձաւ օրհնութեամբ Տէր Տէր Գէորգ Դ. Կաթուղիկոսի և ստացաւ եպիսկոպոսական պնակէ:

Բարեյիշատակ հանգուցեալն իւր զրեթէ յիսնամեայ ժամանակով միաբանութեանս անդամ եղած միջոցին հանգիստացել է քաղցրարա-

ւոյ, զիջող և կրօնասէր՝ ճշգրտահաս իւր անհատական և ընկերական պարտուց վերաբերութեամբ և կատարեալ հնազանդ մեծաւորաց հրամաններին: Վարած է բազմատեսակ պաշտօններ, այն է, եղած է. ա) Վանական կառավարութեան կամ ծախսարարութեան անդամ, բ) վանուցս ազարակի տեսուչ և կառավարիչ վանքական կալուածներին, գ) վարած է փոխանորդութեան պարտաւորութիւններ երկիցս Հին Նախիջևան, մի անգամ Աղեքսանդրապօլ քաղաքում, և մի անգամ Տաթևում, դ) եղել է հաւասարատես տնտես միաբանական եղբայրութեան սեղանատան, ե) վերակացու ժառանգաւորաց վարժարանին, նաև խոստովանահայր, զ) ժամօրհնող և քանիցս պատգամաւոր կաթուղիկոսական ընտրութեանց, է) հիւրընկալ և վանահայր Վալոյ Զորոյ Գնտեղանից և ին:

Հանգուցէ՛ Տէր զհոգի վախճանելոյն ի լոյս երեսաց իւրոց, ամէն:

Գ. ՃԵՄԱՐԱՆ.

ԾԱՆՈՒՅՈՒՄՆ.

Առ 1-ն փետրվարի տարւոյս ստացուել էր ձեմարանի հանգ. ուսուցիչ Վ. Արովեանի որբերի անունով ընդամենը վեցհարիւր եօթանասուն և հինգ ուրբի (675ռ): Փետրվարի մէջ ստացուած են նուէրներ հետեւեալ տեղերից. ա) պ. Եովհաննէս Պատկանեան ուղարկել է Մոսկվայից երեք ուրբի (3ռ). Բ) պ. Մելիքսան Թախտաճեան առանձին ցուցակով ուղարկել է Սամարղանդից վաթսուն ուրբի (60ռ), որ հանգանակել է տեղւոյն ազգայնոց մէջ պ. Արախմ յաւաթեանի հետ միասին. Գ) պ. Արղար Եովհաննիսեան ուղարկել է հայրապետական դիւանի միջոցով երեքհարիւր ուրբի, որ հանգանակել է Տփլիսում. Դ) Բարեգ. ընկերու-

Թեան վաղարշտպատի ճիւղը նուիրել է տ. քարամեանի միջոցաւ քսան և հինգ ռուբլի (25 ռ.), և է) Դաշբուռուցի տիրացու Երուանդը մի ռուբլի (1 ռ.). ընդամենն երեք-հարիւր ռութսուն և ինն ռուբլի: *

Բոլոր նուէրների գումարն առ 1-ն մարտի տարւոյս լինում է մի հազար վաթսուն և չորս ռուբլի (1064 ռ.):

Պետական բանկի Երևանու բաժնում գընուեցան 17 փետրվարի տարւոյս 0/0 Թղթեր. մի հաա Государственная 4% рента, сер. 182 №3239 հինգհարիւր ռուբլի, և երեք հաա նոյն сер. 170 № 05358, № 05359 և № 05360 երեք հարիւր ռուբլի, որոնց համար վճարուեցաւ ընդամենն ռութհարիւր ռուբլի քառասուն և եօթն կոպէկ (800 ռ. 47 կ.), որ դուրս գալով ստացուած գումարից մնում է երկուհարիւր վաթսուն և երեք ռուբլի յիսուն-երեք կոպէկ (263 ռ. 53 կ.):

ՏԵՍՈՒՉ ԶԵՄԱՐԱՆԻ

Կ. Կոստանեանց

Ս. Ղևոնդեանց և Ս. վարդանանց տոներին ժամարանում, ինչպէս ամեն տարի, պատշաճաւոր հանդէսներ տեղի ունեցան. երկրորդ հանդիսին ներկայ էր նաև Մայր Աթոռի միաբանութիւնը:

ԱՌԱՔԵԼ ՊԱՏՄԱԳՐԻ ԴԱՄԱՐԱՆԻ ԿԱՌՈՒՅՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ԺՈՂՈՎԱԾ ԳՈՒՄԱՐԸ:

Անցեալ 1896 թուի Դեկտեմբերի համարում ներկայացրած հաշուի համաձայն ունէինք 173 ռ. նոյն նպատակի համար ստացել ենք էլի 27 ռ.

* Երեւանայ Թեմ. դպ. ի տեսուչ պ. Տ. Յովհաննիսեան խնդրում է մեզ յայտնել, որ նորա ուղարկած 40 ռ. գումարը հանգանակուել է ոչ թէ Երեւանում, ինչպէս սխալմամբ յիշած էր Արարատի նախորդ համարի ծանուցման մէջ, այլ միայն Դաշբուռուցի նոգաբարձուաց եւ ուսուցչաց շրջանում:

Գերապ. Կարապետ եպիսկոպոսից	3
Արթ. Աղամ վարդապետից	5
Սփրնմ վարդապետից	2
Բարեկ. Մարտիրոս աւագ քան. Տէր Պողոսեանից	6
(Աղեքսանդրապոլ)	6
Պարոն Պերժ Պոզեանից	3
Գրիգոր Այվազեանից (Բագու)	27

Նախկին 173 ռ. գումարի հետ միասին կու-նենանք 200 ռ.

Հանգանակութիւնը շարունակուում է. ցանկացողները թող բարեհաճեն ուղարկել իրենց նպաստ-ները Ս. Էջմիածին մեր հասցեով:

Պարտք ենք համարում յայտնել, որ Դեկտեմ. համարում հաշուի մէջ ներկայացրած 60 ռ. Ս. Պետերբուրգից ուղարկել է Մեծ. պ. Կ. եղբանը՝ Արթ. Տիրայր վարդապետի ձեռքով:

ՂՈՒԿԱՍ ՍԱՐԿԱՒԱԳ ԱՂԱԽԵԼԵԱՆՑ:

ՌՈՒՍԱՀԱՅՔ:

ՏԵՂԵԳԱԳԻՐ

ՌԵՄԱԿԱՆ ԴՊՐԱՆՈՑԻ ՀԱՅՈՑ

ՆՈՐ — ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ Լ ԲԵՍԱՐԱՐԻՈՅ

Վասն 1895—6 ուսումնական ամի.

Այս դպրանոցը գովելի սովորութիւն ունի ժամանակին իւր տեղեկագիրը կազմել և պարտ ու պատշաճ կարգով հրապարակ հանել տալ իւր դրութեան պատկերը, Անկարելի համարելով նորա անցեալ ուսումնական տարուայ ընդարձակ տեղեկագիրը «Արարատ»-ի մէջ ամբողջովին տպագրել, շատանում ենք նորանից կարեւոր տեղեկութիւնները հանելով, Դպրանոցը ունեցել է 31,605 ռ. 83 կ. եկամուտ, իսկ ծախք 19,926 ռ. 23 կ., ուրեմն յաւելուած գումարն է 11,679 ռ. 60 կ., որ և յատկացրած է դպրոցական այլևայլ կարեւոր տնտեսական ծախուց համար, Աշակերտաց թիւը եղել է (3 նախակրթարան և 6 դասարաններում) — 224, որոնցից Դ. դասարանում՝ 7, հինգերորդում՝ 4 և վեցերորդում՝ նոյնպէս 4 աշակերտ, Իթէ այս հանգամանքը պատահական չէ, ուրեմն դպրանոցի

բարձր դասարանները ժողովրդեան համար պահանջ
չեն կազմում։ Այն ժամանակ չորս աշակերտաց հա-
մար մի ամբողջ դասարան պահելը կարելի է շուրջու-
թիւն կոչել, եթէ ի նկատի առնուիք դպրանոցի մե-
ծամեծ ծախուց պէտքերը, ինչպէս որ տեղեկագիրը
ցոյց է տալիս։ Այս ասելով, հարկաւ այնպէս չպէտք
է հասկանալ, թէ դասարանը պէտք է փակուի, այլ
թէ դպրանոցը կարող է Գ. և Դ. դասարանները
և Ե. և Զ. դասարանները միացնել, քանի որ դո-
ցա մէջ եղած աշակերտաց թիւը քիչ է, իսկ դպրա-
նոցի ծախքերի գումարը լայն բաց է մնում։ Այդ
միջոցով կը տնտեսուի երկու դասարանների ծախքը,
որ քիչ բան չէ։ Ապա փոխադրութեան տախտակից
երևում է, որ դասարանից դասարան փոխադրուել
են ընդ ամէնը 136 աշակերտ, ուրեմն մի և նոյն
դասարաններում մնացել է (և արձակուել է) ընդ-
հանուր թուի 40-ը, որ խիստ տխուր թիւ է։
Երկրորդ և երրորդ տարի դասարաններում աշա-
կերտներ թողնելը՝ առհասարակ մեր ուսուցչական
խմբերի թոյլ կողմն է կազմում, և ցանկալի է, որ
այս վնասակար հանգամանքի դէմ նոքա դարման
գտնեն։ Արջափ որ խնամով է կազմուած տեղեկա-
գիրը թէ ըստ տնտեսական և թէ ըստ ուսումնական
մասի, այնու ամենայնիւ նորանից, չի երևում գըլ-
խաւոր տեղեկութիւնը, այն է՝ արդեօք աշակերտները
դպրանոցից ի՞նչ արդիւնք են ստանում։ Երկար կը
լինի այստեղ բացատրել, որ եթէ աշակերտը յաջող
վերջացնում է իւր ուսումը և դպրանոցից առաջին
կարգի մրցանակագրով դուրս է ելնում, այդ դեռ չի
նշանակում, թէ զոր օր. նորա հայերէնի, ռուսե-
րէնի և լատիներէնի գիտութեան չափը յայտնի
եղաւ. իսկ տեղեկագիրը այս բաների մասին աւելի
որոշ ծանօթութիւն պիտի տայ, որպէս զի նա մի
գործնական նշանակութիւն ունենայ, Շատ հարկան-
ցի կերպով միայն իմանում ենք, որ դպրանոցում
հայերէնի գիտութիւնը պակասաւոր է, որի դէմ
ուսուցչական ժողովը կարգադրել է այսուհետեւ
ստորին դասարաններում աշխարհաբարի դասեր
յատկացնել։ Թէ ինչպէս տեղեկագիրը երբեմն
երկրորդական հանգամանքներն այնքան ճոխութեամբ
է նկարագրում, որ առաջնակարգը մթութեան մէջ է
մնում, օրինակ կարող է լինել աշակերտների ընթեր-
ցանութեան խնդիրը։ Տեղեկագիրը միայն այս դէպ-
քում ընթացող ուսումնական տարին համեմատում
է նախկին ուսումնական տարուայ հետ, որով իմացը-
նում է, թէ մի շատ կարևոր ծանօթութիւն ունի
տալու դպրանոցի ներքին կենաց մասին։ Նա ասում
է, թէ նախկին տարուայ ընթացքում՝ աշակերտա-
կան մատենադարանից ընթերցանութեան համար
այնքան գրքեր են առնուած, որ միջին թուով իւ-
րաքանչիւր աշակերտի կարգացածը 17 գիրք է. իսկ
տեղեկագրի տարուայ ընթացքում՝ իւրաքանչիւր
աշակերտի կարգացածը միջին թուով՝ 25 գիրք է։

Մենք ի հարկէ ի սրտէ շնորհաւորում ենք «ընթեր-
ցանութեան այսպէս զգալի կերպով աճումը», սա-
կայն կարծում ենք, որ լոկ միայն թուանշանը քիչ
տեղեկութիւն է տալիս։ Այդպիսի թուանշանը
միայն այս է ցոյց տալիս, որ աշակերտը տարուայ
մէջ 25 գիրք կարդալով՝ մօտաւորապէս երկու շա-
բաթուայ մէջ մի գիրք է կարդացել, եթէ արձա-
կուրդներին էլ բաց է եղել մատենադարանը, ապա
թէ ոչ աւելի ևս կարդացելէ։ Բայց եթէ ի նկատի
առնուիք, որ այնպիսի դասարան էլ կայ, ուր որ
տարեկան 40 գիրք են կարդացել, իսկ այնտեղ այն-
պիսի աշակերտ էլ կը գտնուէր, որ 50 գիրք կար-
դար, այսինքն շաբաթական մի գիրք, այն ժամա-
նակ մենք իրաւամբ պիտի հարցնենք, թէ մի աշա-
կերտ, որ շաբաթական 30 դաս ունի պատրաստուելու,
որքան յաջող է իւր աշխատանքը և արդիւնաւոր
է իւր կարողանումը է նաև մի ամբողջ
գիրք կարդալ իւր միտքը զարգացնելու համար։
Ահա այսպիսի ծանօթութիւններ չկան տեղեկագրի
մէջ, Յոյս ունինք դպրանոցի վարչութիւնը, որ այն-
պէս նախանձախնդիր է դպրանոցի յառաջագիմու-
թեան, ապագայում ի նկատի կառնու մեր մի քա-
նի հարցականները։

Ս. Մ.

ՏԱՃԿԱՀԱՅՔ.

Յունուար 31-ին Պատրիարքարանում
գումարուած Խառն ժողովն ի միջի այլոց
զբաղուեցաւ նաև առաջնորդներից ու փոխա-
նորդներից թափուր մնացած վիճակների խըն-
դրով, որ այժմ քան երբ և իցէ նշանակու-
թիւն ունի, ի նկատի ունենալով Տաճկահա-
յաստանի ներկայ անմիջապէս վիճակը։ Նախ
սակաւաթիւ վիճակների, որոնք առաջնորդներ
ունին, աւելի շատ են այն վիճակները, որոնք
առաջ. փոխանորդներով կամ տեղապահ քա-
հանաներով են կառավարուում և ամենից մեծ
է այն վիճակների թիւը, որոնք բոլորովին
թափուր են նոյն իսկ այդպիսիներից։ Դար-
ման տանելու անմիջական հոգսը դրուեցաւ
Ս. Պատրիարքի վրայ, որին դործակից և
խորհրդական նշանակուեցան Տ. Գրիգորիս
եպիս. Յովհաննիսեան և Գաբրիէլ Է. Նո-
րատու կեանց։

Փետրուար 12-ին խառն ժողովուրդ կարգացուում է յանձնաժողովի տեղեկագիրը և հաստատուում է գործադրուելու համար. նորա գործադրութիւնը տեսնել օր առաջ մեր բաղձանքն է, մանաւանդ երբ ինկատի ունենանք, որ նոյն իսկ առաջնորդ ունեցող թեմերը (ինչպէս Սըվազ) արդէն սկսել են գանգատուել առաջնորդի անտարբերութենէն, որ չի կրնար ըստ արժանւոյն տանիլ իւր պաշտօնին բեռն, որով առաջնորդական կրթական, բարեգործական ամեն աշխատութիւնք թերի և ամեն ծառայութիւնք ապարդիւն կը մնան:—Ահա և այդ յանձնաժողովի տեղեկագիրը:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

Պատկ. Խառն ժողովոյ կողմանէ տրուած որոշման վրայ յանձնաժողովս նկատի առաւ Թուրքիոյ մէջ գտնուող բոլոր վիճակներն, համանման 65 վիճակաց առաջնորդական ցուցակին, որպէս զի դիւրին լինի իւրաքանչիւր Առաջնորդարանին կացութիւնն ու պէտքը ճշդել և ըստ այնմ կամ պաշտօնավարող Առաջնորդներն ու Տեղապահները գիտնալ ու ցուցանել, և կամ անառաջնորդ վիճակներուն համար պարտ ու պատշաճն առաջարկել:

65 վիճակներէն 45 ն ուղղակի Կ. Պոլսոյ Աթոռոյն հետ կապուած են, որովհետեւ Կ. Պոլսոյ Աթոռն ալ այդ թիւին մէջն է. Գաւառ. վիճակաց թիւը կը մնայ 44:

Ասոնցմէ 7 վիճակներ միայն օրինական ընտրութեամբ և կոնգակով և հրովարտակով հաստատուած և արդեամբ այժմ իրենց վիճակներուն գլուխը գտնուող Առաջնորդներ ունին, և են՝ 1. Ալին Տ. Յակոբ Ծ. Վ. Յոբէկեան, 2. Իզմիր Տ. Ներսէս Ծ. Վ. Արսլանեան, 3. Խարբերդ Տ. Պետրոս Ծ. Վ. Բագրատունի, 4. Գայսէրի Տ. Տրդատ Ծ. Վ. Պալեան, 5. Իզմիտ Տ. Ստեփաննոս Եպս. Յովակիմեան, 6. Պիլէճիկ Տ. Մովսէս Ծ. Վ. Աէօմիլիքճեան, 7. Սըվազ Տ. Պետրոս Եպս. Թահմիզճեան:

Ասոնցմէ ետքը կուգան 16 վիճակներ, յորս Պատրիարքարանի կողմանէ ընտրուած և կառավարութենէ հաստատուած Տեղապահներ կը գտնուին, որք ըստ ամենայնի առաջնորդական պաշտօնները կրնան լրացնել. ասոնք են.

1. Էտիրնէ Տ. Արսէն քհնյ. Դերձակեան, 2. Ամասիա-Մարզուան Տ. Նիկողոս Վ. Քրանկիւլեան, 3. Պայպուրտ Տ. Յովհաննէս Վ. Տ. Յակոբեան,

4. Եգիպտոս Տ. Կարապետ քհնյ. Գահիրէի, 5. Ուրֆա Տ. Անանիա Վ. Հաղարապետեան, 6. Թաքատ Տ. Յովհաննէս Վ. Հուրիկեան, 7. Հապին Գ. Հիսար Տ. Ամբրոսիոս Ծ. Վ. Ռուբինեան, 8. Չարսանձագ Տ. Խորէն Ծ. Վ. Հասնազարեան, 9. Պանտրմա և Պալքէսիր Տ. Վահան Ծ. Վ. Յակոբեան, 10. Պաղտատ Տ. Արիստակէս Եպս. Դերձակեան, 11. Պրուսա Տ. Յովհաննէս Ծ. Վ. Արշարունի, 12. Թէքիրտաղ Տ. Բարթուղիմէոս Ծ. Վ. Պաղճեան, 13. Սղերդ Տ. Թէոդորոս Վ. Տիվրիկեան, 14. Վան Տ. Սահակ Ծ. Վ. Տէր Գրիգորեան, 15. Տիարպէքիր Տ. Եղիկէլ Վ. Պետրոսեան, 16. Քէօթահեա Տ. Մկրտիչ Ծ. Վ. Աղաւնունի:

Ասոնցմէ երկուքը միայն, այսինքն է Պանտրմայի և Վանայ Տեղապահները առժամայէս բացակայ կը գտնուին, բայց ի մօտոյ պիտի կարենան իրենց պաշտօնին վրադառնալ, իսկ Ուրֆայի Տեղապահը թէպէտ միայն ցարդ իրրեւ փոխանորդ կը պաշտօնավարէ, բայց Խառն ժողովոյ վերջին նիստին մէջ Առաջնորդ Տ. Խորէն Եպս. Միսիթարեանի հրաժարականն ընդունելով Փոխանորդին պաշտօնը Տեղապահութեան փոխուեցաւ:

Կան երկու ևս վիճակներ, Տրապիզոն և Էնկիւրի, որք թէպէտ այժմ Տեղապահներ ունին, սակայն առաջին Տեղապահին փոփոխութիւնը պատշաճ տեսնուած է կարեւորագոյն վիճակի անցնելու համար, և միւսին փոփոխութիւնը պատշաճ տեսնուած է տեղական և անձնական պարագայից բերմամբ:

Կան երեք ևս վիճակներ, որք պարզապէս Առաջն. փոխանորդներով կը կառավարուին, բուն Առաջնորդներուն բացակայութեան պատճառով, և են՝ 1. Լիւմ Տ. Գրիգոր Վ. Նորամանցի, 2. Կամախ (տեղւոյն քահանան), 3. Մուշ. Տ. Վարդան Վ. Յակոբեան:

Վիճակ մ'ալ փոխանորդով կը կառավարուի պարզապէս, իբրեւ յարակից վիճակ նկատուելուն համար, որ է Կեղի Տ. Արիստակէս Վ. Խաչատուրեան:

Վիճակներէն 5 հատ ալ մերձաւորագոյն գըլխաւոր վիճակին յարակցեալ լինելով, Պատրիարքարանին կողմէ անմիջական կարգադրութիւն չեն պահանջեր, այլ կարող են գլխաւոր վիճակին տնօրինութեամբ փոխանորդ վարդապետի կամ քահանայի մը հսկողութեան յանձնուիլ, Ըստ այսմ Թամղարայի վիճակը կանուխէն յանձնուած է Հապին Գարահիսարի և բաւական տարիներ առաջ Բասեն և Դերջան յանձնուած Կարնոյ, և Ճանիկ յանձնուեցաւ Տրապիզոնի, իսկ այս անգամ կառաջարկենք որ Արդնի ալ Տիարպէքիրի յանձնուի:

Ըստ այսմ 32 վիճակներ արդէն հոգացուած լինելով, կը մնան 12 վիճակներ ևս, որք նոր կար-

գաղութիւն կը պահանջեն կամ նոր Տեղապահներ ունենալու կը կարօտեն և են՝

1. Արաբկիր, 2. Բալու, 3. Պիթլիս, 4. Էնկիւրի, 5. Երզնկա, 6. Էրզրում, 7. 2մշկածագ, 8. 2նքուշ, 9. Պայազիտ, 10. Տրապիզոն, որոց հետ պիտի համարուին նաև 11. Պուլկարիա և 12. Ռումանիա, որովք կը լրանայ 44 վիճակաց թիւը:

Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը 5 հատ վիճակ կը նկատուի, որք են.

1. Երուսաղէմ, 2. Իմամսկոս, 3. Յուպէ, 4. Վերիտոն (Պէրուժ), 5. Կիպրոս, որք առ հասարակ երուսաղէմի Պատրիարքին իրաւասութեան ենթարկեալ են և վերջին չորսն անկէ ընտրուած Տեսուչներով կը կառավարուին և Վարչութեանս կողմանէ նոր կարգադրութեանց չեն կարօտիր:

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը 13 վիճակ կը համարուի, Ասոնցմէ չորսը միայն պաշտօնավարող Տեղապահներ կամ Փոխանորդներ ունին և նոր կարգադրութեան պէտք չեն ներկայեր, և են. 1. Սիս, 2. Կիրակոս Եպս. Բէքմէզեան, 3. Ատանա, 4. Խաչատուր Վ. Տէր Վաղարեան, 5. Բերիա (Հալէպ), 6. Պետրոս Ծ. Վ. Կերկարարեան, 7. Մարաշ, 8. Յովհաննէս Ա. քՏԵ. Վարժապետեան, 9. Վիճակ մ'ալ, այն է Տէրէնտէն, կառաջարկենք Կիւրիի յարակից նկատել:

Կը մնան ուրեմն Կիլիկիոյ մէջ՝ 8 ևս վիճակներ, որք Տեղապահի պէտք ունին և են. 1. Այնթապ և Բիլիս, 2. Անտիոք և Փայաս և Իսկէնտէրուն, 3. Եօզկատ, 4. Զէյթուն, 5. Կիւրին և Մանճըլըզ, 6. Հաճըն, 7. Մալաթիա և Պէհլէսի, 8. Տիվրիկ:

Աղթամարայ Կաթողիկոսութիւնն երկու վիճակ կը համարէ, Աղթամար և Խիզան, որոնց առաջինն ունի կաթողիկոսական փոխանորդ մը, Տ. Արսէն Վ. Մարգարեան, իսկ Խիզան տեղական պարագայից բերմամբ նոր կարգադրութիւն չի պահանջեր, Աղթամարայ Փոխանորդի հսկողութեան յանձնուելով առ այժմ:

Կը մնայ արդ վերջիշեալ Կ. Պօլսոյ 12 և Կիլիկիոյ 8 վիճակներուն համար Տեղապահներ ընտրել, և առանց ծանրանալու ընտրելուց ինչպէս և արդէն ընտրելոց ըստ ամենայն պարագայից յարմարութեանց և արժանաւորութեան վրայ, արդի եկեղեցական դասուն մէջէն յետագայները կառաջարկուին ընտրելի:

1. Արաբկիր՝ Տ. Յուսէփ Ծ. Վ. Էսմէրեան, 2. Բալու՝ Տ. Վրթանէս Վ. Գալըպճեան, 3. Էնկիւրի՝ Տ. Տաճատ Ծ. Վ. Ոսկանեան, 4. Էրզրում՝ Տ. Յովսէփ Ծ. Վ. Այվազեան, 5. 2մշկածագ՝ Տ. Վահան Ծ. Վ. Տ. Մինասեան, 6. 2նքուշ՝ Տ. Գարեգին Վ. Աժտերեան (իբր փոխանորդ Տիարպէքիւրի), 7. Պայազիտ՝ Տ. Մամրէ Վ. Մոկացի (արդէն պաշտօնավար ընդունած), 8. Տրապիզոն՝ Տ. Մեսրոպ Ծ. Վ. Ճերմակեան, 9. Այնթապ և Բիլիս՝ Տ. Խորէն Վ. Դիմաքսեան, 10. Անտիոք,

Փայաս, Իսկէնտէրուն՝ Տ. Ներսէս Ծ. Վ. Դանիէլեան, 11. Եօզկատ՝ Տ. Եզնիկ Ծ. Վ. Գալփաքճեան, 12. Զէյթուն՝ Տ. Գրիգոր Ծ. Վ. Արարիկեան, 13. Կիւրին, Մանճըլըզ, Տէրէնտէ՝ Տ. Արիստակէս Ծ. Վ. Վանքեան, 14. Հաճըն՝ Եգրաս Վ. Սաչլըլեան, 15. Մալաթիա՝ Տ. Եղիշէ Ծ. Վ. Գալփայեան, 16. Տիվրիկ Տ. Ներսէս Ծ. Վ. Պէրպէրեան:

Կը մնան՝

17. Պիթլիս, 18. Երզնկա, 19. Պուլկարիա, 20. Ռումանիա, որոց համար Յանձնաժողովս պատշաճ կը դատէ Երուսաղէմի Միաբանութեան արժանաւոր ընտրելիներ խնդրել և անոնց յանձնել պարագայից բերմամբ յատուկ նկատողութեան ենթարկուած յիշեալ վիճակները:

Հաստատուն Առաջնորդ ունեցող վիճակներուն և Կիլիկիոյ Աթոռոյն համար Յանձնաժողովս կառաջարկէ մի մի օգնական փոխանորդներ անուանել, որք անհրաժեշտ նկատուած են գլխաւորապէս վիճակներուն կարեւորութեան և ընդարձակութեան և թեմերու շատութեան, մասամբ առաջնորդաց համեմատաբար յոգնած լինելուն պատճառներով:

1. Իզմիրի համար, Ա. Մուշեղ Վ. Սիրոբեան, 2. Խարբերդի համար, Տ. Զաւէն Վ. Տ. Եղիսեան, 3. Սըվազի համար, Տ. Խոսրով Վ. Պէհլէսեան, 4. Սադի համար, Տ. Բարգէն Վ. Կիւլէսեան, որք Դպրեվանքի սաներէն են:

Յանձնաժողովս կը փափագէր որ բոլոր վիճակներու մէջ հաստատուն առաջնորդներ ունենալու համար Սահմանադրական ընտրութիւններու հրահանգ տրուէր ամէն կողմ այլ նկատելով տեղական դժուարութիւններն և ներկայ պարագայները, միայն երեք վիճակներու մէջ կառաջարկէ ընտրութիւն հրամայել, և ըստ սովորութեան եռանուն ցանկեր կառաջարկէ հետեւեալ կերպով:

1. Ագրիանուպոլսոյ համար, Տ. Հմայեակ Եպիսկ. Դիմաքսեան, Տ. Յակոբ Ծ. Վ. Փափազեան, Տ. Պօղոս Ծ. Վ. Խօլտամեան, 2. Եգիպտոսի համար, Տ. Բարթողիմէոս Արքեպ. 2ամչեան, Տ. Տիմոթէոս Եպիսկ. Սափրիչեան, Տ. Գարրիէլ Ծ. Վ. Ճէվահիրճեան, 3. Պրուսայի համար, Տ. Մեսրոպ Արքեպ. Սուքիասեան, Տ. Յովհաննէս Ծ. Վ. Արշարունի, Տ. Գէորգ Ծ. Վ. Իթիւճեան:

Արդէն յայտնի է թէ այդ ցուցակները փակեալ չենք նկատեր՝ համաձայն Սահմանադրութեան և կանոնադրութեան:

Վերջապէս Յանձնաժողովս ի նկատի առնելով Եպիսկոպոսական դասուն հետզհետէ նուազիլը և երկար տարիներէ հետէ Եպիսկոպոսական ձեռնադրութեանց տեղի չունենալը, և միայն գամայն կարեւորագոյն Աթոռոց Եպիսկոպոսներ ունենալու հարկը կառաջարկէ որ հօգ տարուի գոնէ հետեւեալ չորս վարդապետներն ընդհուպ յղել ի Ս. Էջմիածին, Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ընդունելու համար, ասոնք են.

1. Տ. Պետրոս Ծ. Վ. Բաղրատունի՝ Առաջ. Խարբեղոյ, 2. Տ. Ներսէս Ծ. Վ. Ասլանեան՝ Զոռ. Զմիռնիոյ, 3. Տ. Տրդատ Ծ. Վ. Պալեան Առաջ. Կեսարիոյ, 4. Տ. Գարրիէլ Ծ. Վ. Ճէփա-Տիրճեան՝ Պատրիարքական Փոխանորդ:

Սովորական ցուցակներու յիշած 65 վիճակ-ներու նկատմամբ պէտք եղածը ցուցանելէ հետը կը մնայ յիշել ևս ինչ ինչ թեմեր, որք կամ իբր ու-րոյն և կամ իբր յարակից փոխանորդութիւններ նկատուած են և ընդհանրապէս կամ ուղակի Պատ-րիարքարանի կողմանէ և կամ գլխաւոր վիճակին կողմանէ ընտրեալ փոխանորդներով կը կառավար-ուին:

Պատրիարքարանիս հետ ուղղակի յարաբե-րութեան մէջ կը գտնուին.

1. Արմաշ, 2. Գասթէմունի, 3. Սէլանիկ, 4. Կրեմէ.

Վանայ վիճակին մէջ կը գտնուին.

1. Վարագ, 2. Կտուց, 3. Ալճափաղ, 4. Ար-ճէշ, 5. Աղբակ.

Կարնոյ վիճակին մէջ կը գտնուին.

1. Սպեր, 2. Խնուս:

Մշոյ վիճակին մէջ կը գտնուին.

1. Պուլանըզ, 2. Կինճ:

Կեսարիոյ վիճակին մէջ կը գտնուի.

1. Պէլէքէս:

Երուսաղէմի և Կլիւիկիոյ և Աղթամարայ մէջ ալ թեմեր կան, որք վիճակի կարեւորութիւնը չունին. Այս ամէն թեմերու համար առ այժմ որոշ կար-գադրութիւններ կամ ընտրութիւններ ընելու չձեռնարկեց Յանձնաժողովս, զիշատեր արդէն ու-նին և կամ տեղական կարգադրութեամբ պէտք է հոգացուին և իբր նոր կարգադրութիւններ միայն կառաւարկուի Վարագայ վանքը յանձնել Յ. Ստե-փան վրդ. և Աղազատեանի:

Այսու փակելով եղած յանձնարարութեան կատարումն և հաստատութիւնը թողլով Պատկ-Խառն Ժողովոյ խոհական որոշման, Յանձնաժողովս կը յաւելու որ հարկ անհրաժեշտ է ամբողջացնել Պատրիարքարանի մէջ եղած ընդարձակ ցուցակն բոլոր մեր եկեղեցականաց՝ հանդերձ մանրամասն տեղեկութիւններով իրենց ունեցած վիճակին և վարած պաշտօններուն նկատմամբ:—11 փետրուարի 1897 ամի:

Բիւզանդիոն.

ՏԱՃԿԱՆԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԸ ԲՈՒՂԱՐԻԱՏՈՒՄ

Վառնայից հասած տեղեկութիւններին նայելով, Ամիրխանեանը մեծ մեծ գործեր է անում. Յայնի է, որ փերջին ժամանակները յարմար առիթ էր համարել նա իւր քրիստոնէական գթա-

սրտութիւնը ցոյց տալ տեղւոյն եկեղեցում միա-բանական սիրոյ խօսք խօսելով ժողովրդին, Բէ այսպի-սի մի պատմական րոպէում ինչի է ձգտում վերա-պատուելին. ահա քաղում ենք հետեւեալը Վառնա-յից «Բիւզանդիոնին» յղուած մի թղթակցութիւնից. «Ամիրխանեանը մեկնեցաւ Վառնայից, առանց մի բան անել կարողանալու. միայն Մարտուանցի մի հայր իւր զաւակը նրա խնամքին յանձնեց. Վարդապետը Ե-կեղեցում մէջ քարոզեց՝ յորդորելով չխարուել Ա-միրխանեանցի խօսքերից, Եկեղեցում աւարտումից յետոյ ոմանք ևս խօսեցան նորա դէմ և որոշեցին թէ նաւամատոյցին և թէ կայարանում գիշեր ցե-րեկ հսկել, որպէս զի հետը ոչ մի տղայ չտանի»:

Յաւալի է, իհարկէ, տեսնել, որ այն ժամա-նակ, երբ հեռաւոր Ամերիկան գթասրտութեան քոյ-րերի ձեռքով թշուառ հայի արցունքն է սրբում, Ամիրխանեանցը միայն օգտուել է կամենում այդ արցունքից:

Վառնայում այժմ ժողովուած են մօտ 7000 գաղթականներ, որոնցից 5500ը օրական $\frac{1}{3}$ քաշ հաց է ստանում անգլուհի օր. Լօնգից, որն այժմ գաղթականների նպաստի գործի ղեկավարն է. Մնա-ցեալ 1500 հոգին նպաստի պէտք չունին:

2ենք կարող առանց մատնացոյց անելու անց-նել և մի վերին աստիճանի տգեղ ու պախարակելի դէպքի, վրայից, որը նոյնպէս կատարուել է նոյն տեղում՝ մի դէպք, որի նշանակութիւնն աւելի մե-ծանում է և յանցանքն աւելի ծանրանում, քանի որ գործողը մի հոգ և որակաւ է:

Վառնայում մի խեղճ պանդուխտի երկամեայ աղջիկն է մեռնում. Շաքէ անունով, Հայրը դի-մում է տեղացի Տ. Եղիշէ քհ. ին, որ վաղօրօք մի նապօթօն առնելու երաշխաւորութեամբ խոստա-նում է ժամը 10-ին գալ թաղման կարգը կատա-րել. Յուդարկաւորները ժողովուում են եկեղեցին. քահանան չկայ, Իմաց է տրուում. Յայնում են, որ կգայ ժամը 1—2-ին, որովհետեւ աւելի հարուստ ննջեցեալի է գնացել, ժամը 3 է. Տէր Եղիշէն գալիս և ամենայն սառնասրտութեամբ յայտարա-րում է, որ անօթի է, ուստի և այդ օրը թաղել չէ կարող ինքը. ուրեմն պէտք է դիմել Տէր Մարտիրո-սին, Առաջարկում են մօտիկ հիւրանոցը գնալ ճա-շել և կառքով մինչև գերեզմանատունը հասցնել, բայց նա անտարբերութեամբ՝ «Մենակ ես չեմ եմ, թող մէկալ տէրտէրը թաղէ» ասելով հեռանում է. Միւս քահանան ևս չկայ, Աղաչանք-պաղատանք ու-րից Տէր Եղիշէին, սակայն ոչինչ արգիւնք, Վերջա-պէս Շաքէի հօր այն խօսքին, թէ պիտի բողոքէ Ազգ. Պատրիարքարանի և, եթէ պէտք լինի, նոյն իսկ ս. Էջ-միածնի Գահակալին, քահանան ամենայն յանդգնու-թեամբ և անպատկառութեամբ պատասխանում է:

«Հոս վառնա է եւ՝ հոս ոչ Էջմիածնի կաթուղիկոս, ոչ ալ Պօլսոյ Պատրիարք կրնան խառնուիլ»:

Անճարացած թշուառ հայրը ստիպուած ինքն է լինում իւր զաւակի վերջին յուղարկաւորութեան կարգ կատարողը, ի զարմանս և ի գայթակղութիւն օտարների, որովհետեւ գերեզմանից վերադարձող Տէր Մարտիրոսը՝ «նէօպէթը իմն չի» ասելով, ամենայն ստանաւորութեամբ հեռանում է, եւ խեղճ Շաքէի մարմինը առանց կրօնական արարողութեան գերեզման է զրուում:

Մեզ համար շատ ծանր է արձանագրել այն տխուր փաստը, թէ որքան անտարբերութեամբ և նապօրէնների սիրով միայն իւր հոգեւոր հովուի և սփօփիչի գերն է կատարում կենտրոնից հեռու հոգեւորականը, որ ամեն ինչ արդէն կորցրել է և՛ խղճի խայթ, և՛ ժողովրդի արտասուքի նշանակութիւնը և՛ ամենայն պատկառանք՝ թէ գէպի իւր հոգեւոր իշխանութիւնը և թէ մանաւանդ գէպի եկեղեցու ընդհանուր Պետը: Անշուշտ եղակի չեն այդպիսի անձնաւորութիւններ զանազան հեռաւոր կենտրոններում և նոյն իսկ մօտիկ վայրերում, որոնց վրայ դարձնելով ընդհանրապէս իրենց իշխանաւորների ուշադրութիւնը, որպէս զի արմատից կտրեն այդպիսի գայթակղութեան սերմերը՝ այժմ ի մասնաւորի այդ երկուսի վրայ ենք դարձնում Ազգ. Պատրիարքարանի լուրջ ուշադրութիւնը:

Կ. Պօլսի եկեղեցականներից մէկն առաջարկում է. ա) փիլոնաղուրդ հռչակել քահանայական կոչում կրող այդ երկու անարժաններին և բ) Պատրիարքարան կանչելով բոլոր կառավարութեան միջոցով վերջնական պատիժ որոշել, համաձայն եկեղեցական օրէնքների:

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ.

ՔԱՂՈՒԱԾՔ Ի ԿՈՆԴԱԿԱՅ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

Կոնդակ Թանուէն Անդամուհեաց Հայուհեաց բարեգործ. ընկեր. Դաւրիժու, որով օրհնին ջանք և ազդանուէր գործք ընկերութեանն. թ. 47.

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն Ասլան բէկի խաչանեան Մատրասեցոյ, վասն ջանից և ձեռններկցութեան նորա ի շինութեան Դպրոցին Մատրասայ գեղջ Շամախույ. թ. 64.

— Թանուէն Ս Սինօղի, զկարգմանէ նորոգ Անդամոց Վանակ. Կառավարութեան Մ. Աթուոյ. թ. 65.

— Թանուէն Ս. Սինօղի, զկարգմանէ Տ. Անտոն վարդապետի Վարդապարեան ի վանահայր Գանձասարի. թ. 66.

— Թանուէն Ս. Սինօղի, զկարգմանէ Տ. Մուշէ վարդապետի ի վանահայր Ս. Խաչ վանից Ն. Նախիջևանի. թ. 68.

— Թանուէն Սինօղի թ. 107, որով պատուիրի տալ յերբումն հաւատարմութեան զԳէորգ, զԹովմա և զԿորին վարդապետս, որք ընկալեալ են ի հպատակութիւն Ռուսաց:

— Թանուէն Վաղինակ քահանայի Փրօյեան կարնեցոյ թ. 114, որով շնորհին նմա իրաւունք կրելոյ զլանջախաչ քահանայական, որպէս և զծաղկեայ փիլոն:

— Օրհնութեան և քաջալերութեան յանուն հոգաբարձութեան Ազգ. հիւանդանոցին ս. Փրկչի Կ. Պօլսոյ. թ. 118.

— Թանուէն Սինօղի ս. Էջմիածնի, որով յայանի կարգումն Գեր. Տ. Խօրէն եպիսկոպոսի Ստեփանէ յԱռաջնորդ վիճակին Ատրպատականի. թ. 134.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ—ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

1. ԺԵՄԱՐԻՏ ՀԵՐՈՍԸ	Կ. Վ.	49
2. ՄԵՆԵԿԱՆ ԱՄԼԱ	Կ. Կ.	52
3. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԶՐՈՆԻԿՈՆ		93

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ—ՊԱՏՄԱԿԱՆ

4. Նոր գարուն	Բ. Յովհաննիսեան.	67
5. Նիւթեր Աղուանից Պատ. ուսում. համար . Խ. Վ.		67
6. Մատենախոսութիւն	Կ. Վ.	70

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ—ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

7. Ռուսերէնի ուսումն.	Ս. Մ.	72
8. Ժանտախտ	Կ. Տ. Խ.	78
9. ՄԱՐԱՂՈՒՐ		80

ԱԶԳԱՅԻՆ

10. 1896 թ.-ը Հայաստանեայց ս. եկեղեցոյ համար		84
12. ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅ		84
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ		
ՌՈՒՍԱՅԱՅԸ		
ՏԱԺԿԱՅԸ		

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ՅԱԽԵՂՈՒՄԸ. Անանիա Մոկացի, Գ. Տ. Մկրտչեան.
ՄԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ.
ՅԱՅԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ ԱՐԱՐԱՏԻ 1897 Թ. ՓԵՏՐՈՒԱՐ.

ԱՆԱՆԻԱ ՄՈԿԱՅԻ

Անանիա կաթողիկոսը ծննդեամբ Մոկաց Փաս գիւղիցն էր. «Տէր Անանէ ի Մոկաց գեղջէ, որ կոչի Փաս, [ամս] ԻՊ, ասում է մի անանուն ժամանակագրութիւն կամ գաւազնագրութիւն: * Ասողիկը և նրա հետեւութեամբ մեր միւս պատմիչները (Սամ. Անեցի, Վարդան և այլն) Անանիայի կաթողիկոսութեանը տալիս են միայն 22 տարի. — «Եւ զկնի նորա (=եղիսէ կաթողիկոս) տէր Անանիա Մոկացի, առաջնորդ սուրբ Աւետիք Վարդապետ հայրապետ հայաստանեայցս՝ ամս ԻԲ.». ** Բարեբաղդարար Ասողիկն ունի Անանիայի մահուան թուականը. «Այլ տէր Անանիա լցեալ զաւուրս իւր բարեղք ծերութեամբ ի նժԻ թուականին վախճանեցաւ. *** Իսկ ինքը Անանիան իւր Աթղթում, որ հրատարակում ենք ներքեւում տալիս է իւր գահակալութեան առաջին տարին — հայոց ՅՂ թուականը, Իւր Թղթում Անանիան մի քանի անգամ մէջ է բերում իւր կաթողիկոսութեան տարիների հաշիւը ուրիշ թուերի բաղդատութեամբ, որով կատարելապէս ապահով ենք այդ թուերի ճշտութեանը. Այսպիսով ուրեմն Անանիա Մոկացու կաթողիկոսութեան տարիներն են ՅՂ. — նժԻ, կամ Փրկչական՝ 941—965: Մինչև այժմ՝ Ասողիկի վրայ հիմնուած՝ Անանիայի գահակալութեան առաջին տարին համարում էր 943 թիւը:

Կաթողիկոսութեան առաջին և վերջին տարիները հաշուելով իրրեւ ամբողջ տարիներ՝ Անանիան 25 տարի գահակալած է լինում, իսկ իրապէս՝ առ նուազն 23 ամբողջ տարի և մի քանի օր կամ մի քանի ամիս. Այսպիսով Անանուն ժամանակագրութեան տուած թիւը (ԻՊ տարի) աւելի ճիշտ է քան Ասողիկինը. Բայց կարող էր պատահել, որ նախնական օրինակում Ասողիկը ունեցած լինէր ԻԵ փոխանակ ԻԲ-ի. մի շատ սովորական և յաճախակի շփոթութիւն է և ք տառերի:

Ինչ և իցէ, մենք ունինք այժմ հաստատուն թուեր այս՝ տաներորդ դարի մինչև օրս գրեթէ անյայտութեան մէջ մնացած՝ հեղինակի կեանքից:

Անանիայի ծննդեան տարին յայտնի չէ, բայց «բարեղք ծերութիւնից» եղբակացնելով, որ նա մեռնելիս 965 թուին առ նուազն պիտի լինէր 65 տա-

րեկան, ուրեմն ծնուած կլինի տաներորդ դարի սկզբին կամ թերեւ իններորդի վերջերը:

Մանկութիւնը և երիտասարդութիւնը անց է կացրել Անանիան ամենայն հաւանականութեամբ Մոկաց գաւառի և Վասպուրականի վանքերում, կամ ինչպէս ինքն է ասում՝ «հովուական և ճգնողական միայնաւորութեամբ սնեալք յամայս անապատաց և ի ծերպս վիմարնակս կրօնաբնակ բնակութեամբ» (Աթղթ): Սննդակից և կենակից է եղել նրան միւս Անանիան, Նարեկացին, որն իւր Խոստովանութեան Գրում, ուղղուած ընդդէմ Թոնտրակեցիներին ցաւած սրտով դիմելով Անանիա Մոկացի կաթողիկոսին, հետեւեալ ակնարկութիւններն է անում, որոնք հաւասարապէս վերաբերում են երկուսին ևս. «Իրաւէ անիրաւութեամբ և ծանաթ գ ոչ ծանաթ թիս, սննդակից և աւտարացեալ և ծառայի անտեղեակ բարուց և հաւատոց. նախահարրը և գաւառաւ և ազգաւ և ախորժակովք և վարժիւք և կենակցութեամբ ի բնէ ի միասին կրաւնիւք միակամ վարելով առ աստուած և առ մարդիկ, կատարեալ և անխիթ հաւատով և անխիթնի խորհրդականութեամբ ի ժամ վախճանի իմոյ ուրախ լինել ի տէր (տպ. ի սէր)՝ հոգեւոր սիրովն աստուծոյ: *

Կաթողիկոս ընտրուելուց առաջ, ինչպէս տեսանք Ասողիկի վկայութիւնից, Անանիան Վարդապետ վանքի առաջնորդ էր, Բարձրանալով հայրապետական դասը՝ հաւանականաբար առաջին տարին նստում էր Աղթամարում կամ թերեւ Վարագում, յետոյ կաթողիկոսարանը տեղափոխեց Շիրակաւան կամ Արգիշա, Գոնէ այսպիսի մի բան է ասում Սամուէլ Անեցին. «Տէր Անանիա Մոկացին ամս ԻԲ. եւ ամ յԱղթամար և ԺԵ ամ ի Վարագ եկաց». ** Իւր Թղթումը չեն յիշում ոչ Աղթամարը ոչ Վարագը և ոչ Արգիշան, միայն այսչափն է երեւում, որ իւր առաջին հրովարտակը (=կոնդակ), ուղղուած Աղուանից Սահակ կաթողիկոսին, գրել է Գաղիկ Արծրունի թագաւորի հաւանութեամբ և խորհրդով, ուրեմն և Վասպուրականում: Թաջորդ տարին մեռնում է Գաղիկը (943 թ.) և նրա փոխանակ թագաւորում է Գրիգոր Գերենիկը. Այդ թուին Անանիան ճանապարհ է ընկ-

* Հաւր Անանիայի Գիր խոստովանութեան. Արաբատ, յունուար, եր. 6. 1892.

Թէ այս հայր Անանիան՝ Անանիա Նարեկացին է, Գրիգոր Նարեկացու (մօր) Գօրեղբայրը, հաստատուեց նաեւ Գրիգ. Նարեկացու նոր հրատարակուած թղթովը, նոյնպէս ընդդէմ Թոնտրակեցիների: Բազմավէպ, 1893.

** Սամ. Ան. 1893, Վաղարշապատ, եր. 99: Սամուէլի տուած տեղեկութիւնը կասկածելի է, 3 եւ 17 թուերի գումարն անում է 22, ուրեմն Սամուէլը կարծում է, որ Անանիան իբրեւ կաթողիկոս նստում էր Աղթամարում եւ Վարագում, մինչդեռ Մոկացու Թղթիցն երեւում է, որ նա իւր հայրապետութեան տարիների մեծ մասը անց է կացրել Շիրակ գաւառում:

* Այս թէւ սխալաշատ, բայց հետաքրքրական ժամանակագրութիւնը գտնում է Գէորգ. Յուց. № 102 ծանագրում: Այս ժամանակագրութեան մէջ կաթողիկոսների գաւազնագրութիւնն հասնում է մինչև Պետրոս Գետադարձի գահակալութեան 25-դ տարին: Այս Անանուն ժամանակագրութեան մասին ուրիշ պատեհ տրութիւ:

** Ասողիկ. Գ. հանդէս, գլ. Է: Հրատ. 1883.

*** Նոյն, գլ. Ը:

նում դէպի Սիւնիք և այնտեղից դառնում է Հիւրակ, Այնուհետև լինում է Հիւրակում:

949 թուին (ՅՂԱ) արդէն վերջացրած է լինում նա իւր երկրորդ ճանապարհորդութիւնը Հիւրակից դէպի Աղուանիք, և այնտեղից Սիւնիք, և Սիւնիքից՝ ձիով ձմեռ ժամանակ՝ վերադառնում է Հիւրակ:

Այս 949 թուին է, որ Անանիա կաթողիկոսը առաջին անգամ տեսնում է Աղուանից Պատմութիւնը և քաղուածքներ է անում նրանից:

Իւր կաթողիկոսութեան 13-դ տարին մեռնում է Արաս թագաւորը և գահ է բարձրանում Աշոտը (953):

Աղուանից և Սիւնեաց հետ կրօնական պայքարը տևում է ՅՂԱ թուից մինչև ՆԻ թուականը (942-958):

Այս 958 թուին մեռնում է Գրիգոր Գերեւնիկը և նրան յաջորդում է Համազասպ թագաւորը: Այս թուին է վերջանում Անանիա կաթողիկոսի երրորդ ճանապարհորդութիւնը դէպի Սիւնիք և Բաղք:

Այս 958 թուին է գրուած Անանիայի Ա Թուղթը, երբ յաջողութեամբ վերջացան Աղուանից և Սիւնեաց կրօնական վէճերը:

Բ Թուղթը, որով բանադրում Անանիա կաթողիկոսը Խոսրով Անձևացուն, գրուած է Անանիայի գահակալութեան 14-դ տարուց, այն է՝ 954 թուից (ՆԳ) յետոյ, Խոսրով Անձևացուն՝ այսպէս անուանուած՝ ապստամբութիւնը լինում է այս 954 թուին:

Անանիայի Գ և Դ Թղթերը, նոյնպէս և Յակոբ Ծպատեցու Թուղթը, որոնք երեքն էլ կրօնական վիճաբանութիւններ են ուղղուած ընդդէմ Խոսրով Անձևացու, աւելի կանուխ են ժամանակով քան թէ Անանիայի Բ Թուղթը, որովհետև վերջինիս մէջ Խոսրովն արդէն մեռած է և բանադրուած, մինչդեռ առաջիններում Խոսրովը դեռ կենդանի է: Սակայն բոլոր այդ Թղթերը յետոյ են 954 թուից և կանուխ 965 թուականից: ** Այս Թղթերին ժամանակակից է և Անանիա Նարեկացու Խոստովանութեան Գիրը, որ չէ կարող 965 թուա-

կանից յետոյ լինել, և թէ իսկապէս, ինչպէս մենք ենթադրել ենք, նա ուղղուած է Անանիա Մոկացուն:

Մոկացու մեր ձեռքն հասած չորս Թղթերից տեղեկանում ենք մենք այդ գործունեայ կաթողիկոսի կեանքին, նրա հայրապետութեան առաջին 18 տարիներում (941-958): * Մեռնելով 965-ին թաղուեց նա Արգինայում, որտեղ ունէր կաթողիկոսարան, ըստ հետեւեալ վկայութեան Ասողիկի. «Յաւուրս Կիւռ—Ժանայ Յունաց կայսեր և թագաւորութեան Հայոց Աշոտոյ ի ՆԻԱ թուականին, զկնի Վահանայ և Ստեփանոսի, եկաց կաթողիկոս Հայոց տէր Խաչիկ եպիսկոպոս Արշարունեաց, քուերորդի տեառն Անանիայի, ** որ միապետեալ խաղաղացոյց զաշխարհս Հայոց ամս ԺԹ, Եւ նորոգեաց զտուն կաթողիկոսարանին ի Հիւրակ գաւառի ի գիւղաքաղաքին Արգինայ, յեղերս Ախուրեան գետոյ, ի հանգստարանի տեառն Անանիայի Հայոց վերագիտողի» (Գ, գլ. Թ.):

Բացի մեր ձեռքն հասածներից՝ Անանիան ունեցել է նոյն կրօնական վէճերին վերաբերեալ և ուրիշ բազմաթիւ Թղթեր, կամ ինչպէս ինքն է ասում «անբաւ թղթագնացութիւն» (Ա. Թ.), որ այժմս կորած են, երեւի հէնց սկզբից մտած չլինելով Գիրք Թղթոց կոչուած ժողովածուների մէջ:

***

Ոչ միայն կրօնական վէճերի, այլ ընդհանրապէս հայ պատմութեան և մատենագրութեան համար մեծ նշանակութիւն ունին Անանիայի Թղթերը, մանաւանդ դրանցից առաջինը, Հաստատուն և ճիշտ թուականների, բազմաթիւ թանկագին տեղեկութիւնների Բագրատունիներին, Վասպուրականի թագաւորներին վերաբերեալ, Սիւնիքի, Բաղաց աշխարհի, Աղուանիքի մասին այնպիսի մանրամասնութիւնների, որ յայտնի չեն մեզ ուրիշ աղբիւրներից՝ ահա այդ Թղթերի պատմական արժէքը կազմող կէտերը:

Զուտ մատենագրական տեսակէտից էլ՝ շատ կարեւոր տեղեկութիւններ է տալիս մեզ Անանիան իւր Թղթերով, Այս միակ աղբիւրն է, որի մէջ գտնում ենք տեղեկութիւն Արամի մասին, տասներորդ դարի մինչև օրս անյայտ մնացած մի մատենագիր, որ ծաղկեց Խոսրով Անձևացուց առաջ: ***

Մոկացու և Անձևացու յարաբերութեանց մասին թէև ունէինք համառօտ տեղեկութիւն Գանձակեցուց և Օրբելեանից, սակայն մինչև օրս այն

* Աղուանից Պատմութեան նագոյն յիշատակութիւնը Մոկացուն է: Միւս կողմից ինձ յայտնի է, որ Աղուանից պատմիչը իւր Ա գրքի առաջին գլուխները ընդօրինակել է Անդրէասի ժամանակագրութիւնից: Իսկ Անդրէասը, ըստ մեր որոշման, չէ կարող 641 թուից առաջ լինել (տես «Մուրճ» 1893, յունիս, եր. 819, ծնթ): Ուրեմն 641-949 թուերին է Աղ. Պատմութեան գրութեան ժամանակը: Մոկացու քաղուածքները Աղուան. Պատմութիւնից՝ առնելով մեզինք՝ նրատարակեց Արարատում Խաչ. վարդ. (Արարատ. 1896)

** = Անանիայի մահուան թիւը:

* Մի անթուական եւ թերատ արձանագրութեան մէջ յիշող «տէր Անանէն», հաւանականաբար այս Անանիա Մոկացին է: Տես Շիրակ, եր. 126, ծնթ.

** Խաչիկ Ա կաթողիկոսի հարազատ եղբայրն էր Պետրոս Գետաղաւթ կաթողիկոսը, երկուսն էլ Անանիա Մոկացու քոռորդիները:

*** Արամի մասին տես նաեւ մեր «Հայկական», Ը Թ. Արարատ. 1894

կարծիքն էր տիրում, որ բանադրուող Խոսրովը ինչպէս դեռ 2ամօշեանն էր ասում մի «ոմն Խոսրով քորեպիսկոպոս» էր* և ոչ Անձևացին, Նոյն իսկ Խոսրով Անձևացու և նրա որդու՝ Գրիգոր Նարեկացու՝ ժամանակն էլ այնպիսի թուականներով էր որոշում, որ Անձևացին գրեթէ ժամանակակից չէր կարող լինել Անանիա Մոկացուն, ** Ըստ 2ամօշեանի և նրա հետևութեամբ նորագոյն գրողների, Գրիգոր Նարեկացին ծնունդ է 951-ին, Խոսրովը կրօնաւոր է դարձել մօտաւորապէս 961-ին, մի քանի տարի յետոյ եպիսկոպոսացել՝ և վախճանուել է 972-ին, Այս ենթադրական թուերը թէ ինչ աղբիւրներից են առնուած՝ այդ յայտնի չէ ինձ, բայց թէ անպայման սխալ են, այդ այժմս բոլորովին անկասկածելի է:

Այլ ևս առանց երկբայութեան է, որ բանադրուած Խոսրովը նոյն ինքն Խոսրով Անձևացին է, տասներորդ դարի համալաւոր և գիտուն եկեղեցական հեղինակը, *** Մոկացի կաթողիկոսն էր տուել նրան Անձևացեաց թեմը՝ «որում հաւատացեալ էր մեր նմա զվիճակն Անձևացեացն, այր համեստ և գիտնաւոր և ալեօք ծերութեամբ զարգացեալ» (Բ. Թ. Դ.), Ուրեմն՝ եթէ չգիտենք Խոսրովի ծննդեան և մահուան թուերը, բայց այս հաստատ է, որ նրա եպիսկոպոսանալը 941 թուից **** յետոյ է և 950 (89. Թ.) թուից առաջ, Այդ 950 թուին Խոսրովը արդէն եպիսկոպոս էր և գրեց իւր Պատարագի Մեկնութիւնը, ***** 954 թուին, Մոկացու ասելով, երբ Խոսրովը արդէն ծեր մարդ էր՝ ապստամբեց կաթողիկոսից, Ուրեմն Խոսրով Անձևացու ծնունդը ամենաուշը կարելի է դնել տասներորդ դարի սկզբին, իսկ մահը 965 թուից ***** առաջ, որովհետև Անանիայի Բ. Թ. Թում Խոսրովն արդէն մեռած է. — «չատ անգամ, ասում է Մոկացի կաթողիկոսը, աղաչեցինք նրան, որ դառնայ անուղղայ և մտախաբ խորհուրդներիցը, որ մինչև իսկ արտասուներով խնդրեցինք, սակայն չկամեցաւ ուղղուիլ, ուստի և ստիպուած եղանք Աստուծոյ հրամանից՝ կտրել հրեղէն սրովը և բաժինը կեղծաւորների հետ դնել (=բանադրել), որ և Նոյն թօշակը (=բանադրութիւնը) տարաւ հետը հանդերձեալ կեանքը իւրեւ կորստեան պաշար: Այս պատճառով և ստիպուեցանք գրել այս մնացական կտակը յետոյ եկողների համար, որ զգուշանան այդպիսի ընդ վաճար ած քննութիւններին» (Բ. Թ. Դ.):

* Պատմ. Հայոց, Բ. 828.

** Նոյն տեղը, 859.

*** Տես «Հայկական», արդէն յիշուած:

**** Ան. Մոկացու գահակալութեան թուականը:

***** Տես Զարք. Հին Դար. եր. 318-19, յիշատակարան Պատարագի Մեկնութեան:

***** Մոկացու մահուան թուականը:

Այս հաշուով անհնարին է նաև Գրիգոր Նարեկացու ծնունդը դնել 951-ին,* Ոչ էլ նա քսան և վեց տարեկան կարող էր լինել, այլ աւելի, երբ գրեց Երգերգոցի Մեկնութիւնը 967-ին (ՆԺԶ):

950-ին և 951-ին Խոսրովը արդէն եպիսկոպոս էր, ուստի և Գրիգորը պէտք է ծնուած լինի այդ թուերից առաջ, Անհնարին է ժ-դ դարում կանամբի եպիսկոպոս ենթադրել Հայաստանում:

Նոյնպիսի սխալ է Անանիա Նարեկացու ծաղկիւլը, ըստ հին սովորութեան, դնել տասներորդ դարի սկզբներին, ** Գրիգոր Նարեկացին մի անգամ Ան. Նարեկացուն անուանում է իւր պապի (մօր կողմից) եղբայր, միւս անգամ՝ հօրեղբայր, Խօսելով Ան. Նարեկացու Թոնտրակեցիների դէմ գրած Թղթի կամ Գրքի մասին՝ ասում է. «դերջանիկ տեսն մերոյ Անանիայի զգարմանագիծ հակաճառութիւն նամակին» *** զրաբանական ասել, կամ անպատեհ համ ոչ աստուծով խաւսեցեալ **** ... արդ զայստիկ հաւրեղբայրն մեր և վարդապետ մեծաւ քննութեամբ ինդիրս արարեալ իրեւ զաստուծոյ ջատագով՝ և անդստին իբր զմաստուն նախամարտիկ տապալեաց զառասպելարան հայհոյութիւն անաւրինելոցն Թոնտրակեանց: Մի ուրիշ անգամ գրում է այսպէս. «Ես Գրիգոր՝ յետին վարժապետաց և կրսեր բանասիրաց, որ դի դստեր եղբօր Հօր Անանիայի հոգեզարդ և մտավարժ փիլիսոփայի»: ***** Այս վերջին ասու-

* Հին Դար. Զարք. 520, 526:

** Հին Դար. Զարք. 515. տես նաև Զարք. 4. Գարեգինի սխալներն մատնանի լինելով մեր նպատակը չէ այդ արդիւնաշատ հեղինակի թոյլ կողմերը ընդգծել, այլ սրբագրել առանց քննադատութեան դատաւարների մէջ մտած խոշոր թիրիմացութիւնները, որոնցով բոլորովին զուր տեղը ծանրաբեռնում է աշակերտների յիշողութիւնը սխալ տեղեկութիւններով:

*** Անանիա Նարեկացու այս նամակը մեր կարծիքով է նրա Խոստովանութեան Գիրքը: 4. Սարգիսեան ընդունելով հանդերձ, որ Խոստ. Գիրքը Ան. Նարեկացունն է, ենթադրում է սակայն, որ այս զարմանագիծ նամակը պիտի լինի ուրիշ գրուած, աւելի ընդարձակ բովանդակութեամբ: Տես 4. Սարգ. -ի ապացոյցները նաև Ուսումն. Մանրէա-Պատիկ Թոնտ. աղանդ. Բազմալէզ 1892-3. կայ նաև արտատպութիւն: Ի դէպ՝ աւելորդ շնորհամարում նկատել, որ այդ Ուսումնասիրութիւնը մի շեղակոյտ է հին և նոր, հետաքրքրական և հստակ, սխալ և ուղիղ տեղեկութիւնների, կամայական և երբեմն անհնարին մեծեցումներով, նոյնացումներով, ընդլայնումներով: Մեծ չափով պարունակում է կրօնական և դատաւարական եռանդ, եթէ չասենք մոլեռանդութիւն: Յամենայն դէպս շատ հեռու է գիտական, հանդարտ և անաշտ քննադատութիւն լինելուց:

**** Այդ աստղը «գիտնական» կամ «քննաւիճ» Մուշեղն էր, Թոնտրակեան աղանդաւոր: Երևում է Մոկացու նամակներից, որ Խոսրովը, ինչպէս և Արամը մեղադրւում են նամատալէս իբրեւ «ընդ վաճար ած քննութիւն մը» պարապողներ:

***** Յիշատակարան, Մատենագր. նարեկ, 1840 վեցերորդ, եր. 422:

Թեամբ՝ ուրեմն՝ Ան. Նարեկացին Գրիգորի պապի (մօր կողմից) եղբայրն էր:

Այս կրկին հակասական ցուցումները կարող են բացատրուիլ երկու տեսակ. իմա այն է, որ երկու Նարեկացի * Անանիաներ են եղել՝ որոնցից առաջինը Թոնտրակեցիների դէմ գրողն է, միանգամայն և Խոսրով Անձեացու եղբայրը, և Գրիգորի հօրեղբայրը՝ իսկ երկրորդը՝ Գրիգորի պապի (մօր կողմից) եղբայրն է: Եւ կամ թէ՛ մի միայն Անանիա է եղել Նարեկի վանահայր, ինչպէս և ունի ժամանակով շատ մօտիկ Ասողկը, և այդ Անանիան Գրիգորի պապի եղբայրն է, ուրիշ խօսքով՝ Գրիգորի մօր հօրեղբայրը, որին ընտանեբար Գրիգորն էլ կարող էր անուանել՝ հօրեղբայր: Այդպիսի ընտանեկան ասութեան ձև կամ սովորութիւն մենք էլ ունինք այժմ, մեր մօր կամ հօր հօրաքրոջը, մօրաքրոջը, քեռուն, պարզապէս անուանելով՝ մօրաքոյր, հօրաքոյր, քեռի:

Ուրեմն ընդունելով, որ տասներորդ դարում եղել է միայն մի Անանիա, Նարեկի վանական, նրա Խոստ. Գրիգ տեղեկանում ենք, որ նա անդակից և կենակից է եղել Ան. Մոկացուն և մերձի մահ վիճակում ** ոչ ինքնաբերաբար, այլ կատարելով կաթողիկոսի պահանջը, անիծել է Թոնտրակեցիներին, Բայց չէ մեռել Մոկացուց առաջ, ինչպէս այդ կարելի էր կարծել, Ահա նոյն այդ Անանիա Նարեկացուն հանգիստում ենք Մոկացու մահից յետոյ, Խաչիկ կաթողիկոսի ժամանակ, 972—991 թուերին, Ուխտանէսի Պատմութեան յառաջաբանում: ***

Այսպիսով ուրեմն՝ դարի վերջերին դեռ կենդանի էր Ան. Նարեկացին, ուստի և նա չէր կարող իբրև մատենագիր ծաղկել տասներորդի սկզբներին:

***

Մեր այս դիտողութեանց հիման վրայ՝ ստանում ենք հետեւեալ շարքը տասներորդ դարի նշանաւոր գրողների մի քանի հաստատուն թուականներով:

— Դարի առաջին կիսում՝ Յովհաննէս կաթ. և Թովմա Արծրունի:

— Արամ, Խոսրով Անձեացուց առաջ:

— Խոսրով Անձեացի, եպիսկոպոսանում է 941-ից յետոյ, Գրում է Ժամագրոց Մեկնութիւն և Մեկն. խորհ. ս. Պատարագի: Վերջին գրութիւնը 950 թուին. **** Ապստամբում է կաթողիկոսից 954-ին, Մեռնում է 965-ից առաջ:

** Այսինքն՝ Նարեկի վանական:

** իի ժամ վախճանի իմոյ: Գիր Խոստ.

*** Ուխտ. եր. 11. Էջմ. 1871-

**** Գրում է Նաւ 954-ին և յետոյ՝ քննադատական — վիճարանական գրութեան, որ մեր ձեռքը չեն հասել, բայց որոնց բովանդակութեանը ծանօթանում ենք Մոկացու և ժպատեցու Թղթերից:

— Անանիա Մոկացի, կաթողիկոս 941—965 թուերին, Իւր Ա մեծ Թուղթը գրում է 958-ին, Միւս թղթերը (Գ, Դ և Բ) գրուած են 954—965-ին:

— Նոյն այս 954—965 թուին է Յակոբ Ծպատեցու թուղթը:

— Այս թուերին է (954—965) նաև՝ ամենայն հաւանականութեամբ՝ Ան. Նարեկացու Խոստ. Գիրը, որովհետեւ Խոսրովի և Մոկացու միջև ծագած վէճերից յետոյ կարող էր կասկած ծագել և Ան. Նարեկացու ուղղափառութեան մասին, քանի որ ինամական կապեր կային սրա և Խոսրովի միջև, և Ան. Նարեկացուն էր աշակերտում Խոսրովի որդին՝ պատանի Գրիգորը, * Ան. Նարեկացու գրական գործնէութիւնը շարունակում է դեռ երկար տարիներ, նրա Հաւատարմատ գիրքը յիշում է Խաչիկ կաթ. ի ժամանակ, այդ թուերին է յիշում և նրա Համառօտ Հայոց պատմութիւնը, **

— Ան. Նարեկացուն ժամանակակից է և Մեսրովր երէցը, որ Վահանիկի կաթողիկոսութեան ժամանակ, 967 թուին (ՆԺԶ) գրեց իւր Պատմական երկասիրութիւնը:

— Սրանից աւելի ուշ է ժամանակով Ուխտանէս պատմիչը, Խաչիկ կաթողիկոսի օրով, 972—991-ին:

— Ան. Նարեկացու աշակերտն է Գրիգոր Նարեկացին, Իւր բազմաթիւ գրութեանց մէջ տարեթիւ ունեցողներից առաջինն է Նրգերգոցի Մեկնութիւնը 977-ին (ՆԻԶ), Նարեկացու գործնէութիւնը ձգւում է մինչև յաջորդ դարի սկիզբը, 1002 թ. (ՆԾԱ), ***

— Տասներորդի վերջումն է և յաջորդ դարի սկզբին Ասողկը, որ և վերջացնում է իւր պատմութիւնը 1004-ին, ****

***

Այս ցանկի վրայ կարելի էր աւելացնել աւելի մանր գրողներին, որոնց գրական ազդեցութիւնը կամ գործնէութիւնը այնչափ մեծ ընդարձակութիւն չէ ունեցել, **** նաև ժամանակակիցների, մասնաւորապէս Ասողկի, յիշած բազմաթիւ գիտնականների անունները, այլ և մեր այս հրատարակութեան մէջ հանդիպածները, յիշուած Մոկացուց, ինչպէս և օրինակ՝ Եղբայրիկ Համա-

* Չամչեանը Ան. Նարեկացու Թոնտրակեցիների դէմ գրելը ղնում է 945 թուին: Բ, եր. 887:

** Ուխտանէս, եր. 11—12:

*** Յիշատակարան Նարեկի:

**** ՏՆս Մտ. Մալխասեանի ընտիր հրատարակութիւնը, Մ. Պետ. 1885, յառաջաբան:

***** ՏՆս Հին Դպ. Ջարը. 551, 549:

զատական, Բասիլիոս, * Գէորգ Կաղաթեցի, Խոստորով Գիտնական, Գէորգ Տարոնացի, Սահակ Գարբնորդի, Ստեփանոս Քերական և լն, որոնցից սակայն մեր ձեռքն հասած գրութիւններ չկան:

Մատենագրութեան քննադատական պատմութեան համար նշանակութիւն ունին ոչ միայն Մոկացու ճիշտ թուականները, որոնց հիման վրայ հնարաւոր է բաւականաչափ ուղղել և լրացնել մեր ծանօթութիւնները տասներորդ դարի վերաբերութեամբ, այլ և այն պատմական, եկեղեցական և մանաւանդ կանոնական գրութեան յիշատակութիւնները, որ ցրուած են նրա Թղթերում:

* *

Լեզուի կողմից Մոկացին խրթնաբան է, իւր ժամանակակիցների և դասակիցների նման սիրում է բառերի սովետական կուտակութիւն և տարօրինակ բարդութիւններ, շատ է սիրում մանաւանդ իրեն յատուկ «գոյ ասել» ասացուածք, Հատ տեղեր էլ պէտք է ենթադրել, որ բնագիրը աղճատուած է անհմուտ ընդօրինակողներից, Մեր առաջին և գլխաւոր ջանքն է եղել, ուժերսներածին չափ, վերականգնել բնագիրը, տալով միանգամայն ընթերցուածների բոլոր տարբերութիւնները: *

* *

Մեր այս հրատարակութեանը ծառայել են երկու ձեռագիր, 1890-ից մինչև օրս մեր ջանքերը ձեռք բերել այս երկու ձեռագրերի նախնական մայր օրինակը, կամ մի ուրիշ օրինակ՝ բնագրի մի քանի թերիները լրացնելու համար, առանց հետևանքի անցան:

Հրատարակութեանս մէջ ձեռագրերը նշանակուած են Ա և Բ տառերով, նշանակուած են նաև երեսները և սիւնակները: ***

Ա-ը Գէորգեան Յուդակի № 58-ն է, Ընդհանրական ներս, Ընդհանուր, զանազան թղթեր և վերջում Մագիստրոսի թղթերը, Կաշեկազմ, Թուղթ, նօտգիր, երկու սիւնակով, 2-ի մեծութիւնը 21 x 16 հրմ, ընդամենը 291 թերթ, Յիշատակարաններն են:

1 ձ երես. «Եւ օրինակեցաւ ի հայրապետութեան տեառն Սիմէօնի սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց ի սուրբ Էջմիածին, ՌՄԺԶ, Թուոջ, մայիս է»:

* Այս Բասիլիոսը հաւանականօրէն Ասողիկի յիշած Բասիլիոս ծերունին է, եր. 178:

* Ընթերցուածների մէջ շատ տեղ պատուագրութիւնը հնարաւոր չեղաւ նշանակել եւ ոչ էլ գաղափարագրերն ու ըջման նշանները, մեր տպարանի միջոցների աղքատութեան պատճառով:

** Ա կամ Բ անկիւնաւոր փակագծերի մէջ, առանց թուահամարի՝ ցոյց են տալիս մի երեսի (Ա կամ Բ ձեռագրի) երկու սիւնակների բաժանման կէտը:

8 եր. կնիք «Քրիստոսի ծառայ Արքահամ վարդապետ»:

9 ձ եր. նորագոյն եպիսկոպոսական կնիք, մասամբ ջնջուած:

96 ձ կիսեղծ կնիք, որ խոշորացոյցի օգնութեամբ կարգում եմ այսպէս. «Քի ծառ Խաչատուր վարդապետ ՌՃՂ, »: Յիշատակարան, «գիրքս այս է Աստուածային վարդապետին, որ ինքն է ձեռամբ այս գրէ: մի ըստ միոջէ»: Նօտր գրով նշանակուած բառերը քերուած յատակի վրայ են գրուած ուրիշ ձեռքով, Քերուած գրերի հետքերի և խոշորացոյցի օգնութեամբ վերականգնուած է նախնական յիշատակարանը այսպէս՝ «գիրքս այս է Կոստանդնուպոլսեցի Խաչատուր վարդապետին, որ ինքն իւր ձեռամբ գրեաց մի ըստ միոջէ»:

99 ձ եր. ներքեի լուսանցքում աչքի չգարնող տեղում, ուստի և աննշմարելի մնացած յիշատակարաններ կեղծող Աստապատցոյց. «Խաչատուր վարդապետի, ի քաղաքէն Պօլսոյ մեծի, որ զգիրքս զայս գրեցի, որ ընթեռնուք տուք ողորմի, ի ՌՄԺԴ թուին»:

291 ձ եր. «ի վայելումն Աստուծոյ պիտի մեղապարտ իրր աստուծոյ վարդապետին անուամբ և ոչ գործով, ի թուոջ ՌՄԺԵ»: Նօտր գրով բառերը վերեի նման, քերուած յատակի վրայ են, նախնական յիշատակարանն է մօտաւորապէս հետեւեալը. «ի վայելումն Կոստանդնուպոլսեցի . . . մեղապարտ իրր՝ Խաչատուր վարդապետին անուամբ և ոչ գործով, ի թուոջ ՌՄԺԵ»:

Այս յիշատակարաններից հետեւում է, որ Ա-ը գրուած է Կ. Պօլսեցի Խաչատուր վարդապետի ձեռքով, հաւանականաբար Պօլսում և ոչ Էջմիածնում: * 1765—1767 թուերին:

* *

Բ-ը Գէորգ. Յուդակի № 100 է, ամեն բանով յար և նման Ա-ին, միայն ոչ այնչափ ստուար, ունենալով ընդամենը 154 գրուած թերթ, Բովանդակութիւնն է «Անանիա Հայոց վարդապետի Բան Հակաճառութեան ընդդէմ երկարնական» (=Սանահնեցի) և Թղթեր, Անթուական յիշատակարանն է:

153 եր. «Արդ գրեցաւ գիրքս ձեռամբ մեղսածաւալ Ղուկաս երիցու ի մայրաքաղաքն Կոստանդնուպօլսի ընդ հովանեաւ սրբոյն Գէորգայ եկեղեցոյն, աղաչեմ զընթերցող հայրքդ անմեղադիր լինել մերոյ պաւասութեանս, զի օրինակն խիստ

* Այս ձեռագրից օգտուողները, չեն նկատել քրտածները եւ կարծում են, թէ ընդօրինակութիւնն եղած է Էջմիածնում: Զուգորի մեզ չհնարաւորող ինչ ինչ մասերը՝ մի կամ մի քանի անձանցով գրիչների ձեռքով են ընդօրինակուած:

խրթին եղծուած էր միով հայր մեղայիւ [խնդրեմ յիշել] զանարժանս. և դուք յիշեալ լիջիք ի միւս-անգամ գալստեանն :

Ա և Բ ձեռագրերը չեն կարող ընդօրինակուած լինել մէկը միւսից, այլ երկուսն էլ, միմեանցից անկախ, ընդօրինակուած են Պօլսի հին «խիստ խրթին եղծուած» օրինակից, ունենալով մի և նոյն պակասները, բայց մէկը միւսից՝ աւելի կամ պակաս բառեր, յաջող կամ անյաջող ընթերցողածներ, երկու գրիչներ (Խաչատուր վարդապետ և Ղուկաս երէց) ուշադրութեան և գիտութեան չափի համեմատ :

Այսպիսով՝ մեր այս երկու օրինակները իրար լրացնում և սրբագրում են :

Երկուսն էլ շատ սղագրութիւն և սխալ ընթերցողածներ ունին : Ա-ը շատ դժուարութեամբ է վերծանուում, Բ-ը աւելի դիւրին թոնքի է :

Այս մեր հետազոտութիւնից ուրեմն հետեւում է, որ Ան. Մոկացու Թղթերի մայր օրինակը, որից ընդօրինակութիւն են մեր Ա և Բ ձեռագրերը, 1765—1767-ին եղել է Վ. Պօլսում : Ո՞րտեղ է արդեօք գտնուում այժմ :

* * *

Այս թուերին, այն է 1765-ին և 1766-ին (ՌՄԺԴ—ՌՄԺԵ) Անանիայի Պատմութեան, այսինքն է Թղթերի յիշատակութեան հանդիպում ենք Սիմէոն կաթողիկոսի Յիշատակարանում : Ահա մեզ հետաքրքրող հատուածը.

— «Յղեաց [Սիմէոն կաթողիկոս] ևս ի ձեռն տեղապահին [ի Թիֆլիզ առ արքայն Վրաց Հերակլ] զպատմագիրս ոմանց՝ զԱղուանիցն և զՍիւնեացն և զԱնանիա կաթողիկոսին, զՍիրակոսին և զՄատթէոսին, զի ծանուցէ նոքօք, թէ որպէս ի Լուսաւորչէն հետէ հնազանդք են լեալք կաթողիկոսն Աղուանից՝ ամոռակալաց նորին և Աթոռոյ, Որք և արքեպիսկոպոսք են անուանեցեալք. և զիարդ ի հետին յոմանց յայնցանէ պատճեցեալք են ի նոցանէ արժանահաս պատուահասիւ, և թէ որպէս ի վերաուղղիլն դարձեալ ի նոյն կանոն հնազանդութեան՝ տուեալ են յիւրաքանչիւր ժամանակս զձեռագիրս նոյնիւք մի ևս հետիւլ յԱթոռոյ սրբոյն Գլխորի» : * Մեր երկու օրինակներից

* Տես Յիշատ. Սիմէոն կաթ. Դիւան 2. Պատմ. գիրք գ. Թիֆլիս, 1894 թ. 443. Սիմէոն կաթողիկոսի և Աղուանից իսրայէլ կաթողիկոսի վէճերի ժամանակ ընթացողում աչքի առաջ են ունեցել և Անանիայի Թղթերը, ասա մի ուրիշ վայրէջքին 1765 թուից. «Հանգի ի բաժանին Վրաց ի Հայոցս միարանութենէ՝ քաղմեցս անգամ ընդվիշտան և Աղուանը, որպէս յաւուրս տեսան Արքահայր, Եղիայի, և Դէորդայ կաթողիկոսացն մորոց : Նոյնպէս և յաւուրս տեսան Ան ան իւր յ Մոկացու մինչ ապստամբե-

1765—66 թուին Էջմիածնում կարող էր լինել անթուական Բ. օրինակը, որովհետեւ Ա-ը այդ թուերին նոր էր ընդօրինակուում Վ. Պօլսեցի Խաչատուր վարդապետից և 1767 թուից յետոյ միայն կարող էր անցնել Աստապատցի Արքահայր վարդապետի ձեռքը : Յիշուում է այդ թուերին մի «Արքահայր վարդապետ նուիրակ» որ առաջնորդ էր ընդմիտնայում, ՌՄԺԲ-թուին Պօլսումն էր և ՌՄԺԴ թ. մարտ ամսին արդէն Էջմիածին է վերադարձած : * Արդեօք այս Արքահայր և Արքահայր Աստապատցին չեն միեկնոյն անձնաւորութիւնը, նուիրակ Արքահայր վարդապետը, լաւ ծանօթութիւններ ունենալով Վ. Պօլսում, շատ դիւրութեամբ կարող էր ձեռք բերել 1767-ից յետոյ Խաչատուր վարդապետի արտագրած օրինակը (=մեր Ա-ը) :

Նոյնպէս արժանի է ուշադրութեան, թէ ո՞ր կարող է մնացած լինել Վրաց Հերակլ թագաւորին ուղարկուած օրինակը, որ հաւանականաբար մի արտագրութիւն էր մեր Բ օրինակից, եթէ սակայն 1766-ին Էջմիածնում չկար՝ մեզ անծանօթ՝ աւելի հնագոյն օրինակ :

Սիմէոն կաթողիկոսը յիշում է Մոկացուն նաև մի քանի դիտողութիւններում, որ իւր ձեռքով գրել է նա մեր գրատան № 1721 ձեռագրի մէջ (Պատմութիւն Աղուանից, նոտրգիր) : **

Ահա այն բոլորը, ինչ որ յաջողուեց միջ ձեռք բերել այս հետազոտութեամբ Մոկացու ձեռագրերի մասին : Ամենից աւելի ցանկալի էր Վ. Պօլսի մայր օրինակի գիւտը :

Գալուստ Տ. Մկրտչեան.

5 մարտի 1897.

ցան դարձեալ գնաց նա անդ ի միապետիւ զնոսա : Եւ խնդրեալ էր անդ զՊատմութիւն Աղուանից, զի գիտասցէ զորպիսութիւնս Աթոռակալացն նոցին, թէ որպիսի կերպիւ հնազանդք լեալ իցեն նոքա Աթոռոյ սրբոյն Գրեգորի : Իսկ նոքա թագուցեալ էին զայն ի նմանէ : Եւ յաւուր միում ի ժամ գիշերային աղօթիցն եղեալ էր եկեղեցականս զգիրսն առաջի նորա եւ մեծարեալ էր ընծանուլ, որպէս թէ զիցը Ոսկեբերանին իցէ : Եւ նորա բացեալ զայն գտեալ էր զոր խնդրէրն զնոյն ինքն Պատմութիւն Աղուանից : Նոյն տեղը եր. 559 : Տես և Ուռահեցի, Օրբելեան, Նիրակոս Գանձակեցի :

* Նոյն տեղը, եր. 54, 41, 70, 151. 258 եւնք :

** Տես խաչ. վարդապետի յօդուածը «Նիւթեր Աղուան. Պատմ. Ուսումն. համար» : Արարատի այս համարում :

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՆԱԽԵԱՑ ՌԱՄԿՕՐԵՆԻ
ՎԵՐԱՑ, Հ. ՂԱՆՈՂՎ. ՅՈՎ-
ՆԱՆԵԱՆԻ. ՎԻԷՆՆԱ, 1897.

Այս նշանաւոր հետազոտութիւնները մաս առ
մաս տպագրուել են «Հանդ. ամս. աշ. մէջ» իսկ այժմ
աւելի ճոխացուցած առանձին գրքուկով լոյս են
տեսնում: Առ այժմ տպագրուել է Ա. մասը, Բ.
մասն էլ քիչ ժամանակից յետոյ լոյս կը տեսնէ:
Տպագրութեան մեծ մասը ինքը հեղինակն է հոգացել
է, իսկ տարաբախտաբար անժամանակ վախճանե-
լով՝ ամբողջի տպագրութիւնը չի վերջացրել: Ար-
ժանաւոր հանգուցեալի մահը մեծ կորուստ է մեր
գրականութեան համար: Ով որ սիրել է գնահատել
է Հ. Ալիշանի և Հ. Այտնեանի գործերը և նոցա
ուղղութիւնը, ոչ նուազ բերկրութեամբ կը կարգայ
վերոյիշեալ հետազոտութիւնները, ուր որ շնչում
է նոցա ոգին. սա մի ապացոյց է, թէ նոքա ստեղ-
ծել են մի դպրոց և հմուտ գործակիցներ: Ոչ գրքի
վերնագիրը և ոչ նորա ցանկը գաղափար կարող են
տալ նորա ճոխ իրատական և ծայրէ ի ծայր հետա-
քերտական րովանդակութեան մասին: Եւ քանի որ Բ.
մասը տակաւին լոյս չէ տեսել և դժուար է գտնակել,
թէ ամբողջ գործն ինչ գոհարներն է րովանդակում
այս համառօտ մատենախօսութեամբ կարող ենք
ընթերցողին միայն յանձնարարել, որ ինքն անձամբ
կարդայ գիրքը: Այնտեղ նախ կենդանացած կը գտնենք
մի բարբառ, որ մենք միշտ արհամարհանք համարել
ենք ռուսկի գոհհիկ բարբառ (мужникий говор),
ինչքան որ այն մինչ այսօր ծանօթ է եղել հատու-
կաորեն իրից, բայց որ իսկ և իսկ մի հարուստ ձևուն,
լաւ զարգացած և ընտիր ժողովրդական լեզու է:
Գրքի վերնագրից ընթերցողն իրաւամբ ակնկալում
է այն լեզուի քերականութիւնը, բառերի միջեքը,
ամբողջ գանձարանը, շունչն ու ոգին՝ մէկ մէկ լու-
սաբանած, մանաւանդ, որ ինքը հեղինակն էլ յա-
նուանէ ասում է. «արդեօք լաւագոյն չէ՞ ի դար-
ման աղքատութեան ձեռք և ասացուածոց այժմու
բարբառոյս, փոխանակ օտար և մուրացած գրերու
գիմելու» հանել առնուլ մեր սեպհական յորդա-
բուխ ակնադրերէն, որ այնպէս ձեւաշատ է: Իսկ
գիրքը առ այժմ լայն տեսարաններ է բաց անում
մեր առաջ, բայց դեռ ևս մեզ չյագեցուցած իւր
ցոյց տուած կատարելութիւններով՝ շուտով մէկը
փակում է, միւսը բանալու համար. և քանի որ
Բ. մասը չենք տեսել, մեր առջև առ այժմ ունինք
մի համատեսիլ պատկեր, մի պանորամա: Ապա
դուք կը գտնէք մի ընտիր մատենագրութիւն, որ
մենք չենք երազել, թէ մեր ազգը միջին դարե-
րում ունեցել է. երևի երբ որ հերկուլանում
քաղաքը Վեդուվի մոխրի տակից բացուեցաւ՝ այն
տպաւորութիւնը գործեց ժամանակակիցների վերայ,

ինչ տպաւորութիւն որ գործում է այդ մատենա-
գրութիւնը ընթերցողի վերայ: Էլ չենք ասում, թէ
գրքի մէջ քանի քանի անգամ կողմնական նիւթե-
րի վերայ խօսք է լինում, որոնցից իւրաքանչիւրը
մի գեղեցիկ ամբողջացած լեզուաբանական, գը-
րագիտական, պատմական, գիտնական հետազոտու-
թիւն է: Աւերջապէս չենք կարող անյիշատակ
թողնել հեղինակի համեստութիւնը դէպի իւր ան-
ձը, յարգանքը և արգարութիւնը դէպի միւս աշխա-
տաւորները, և անհուն սէրը և հաւատարմութիւնը
դէպի իւր գործը:

Ս. Ս.

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԻ ԲՆԱԶԻՆ ՈՒ ՀԱՍՎԱՑՈՂՈՒ-
ԹԻՒՆԸ. —

Կազմեցին Ա. Զիլինկարեան և Տ.
Ռաշմաճեան. Աղքատագրապօլ.
1897. Եր. II + 52. գինն է 8 կոպ.

Այս գրքոյկը առաջինն է այն մի շարք բնա-
գիտական զրոյցներից, որ պպ. Զիլինկարեանն ու
Ռաշմաճեանը խոստանում են հետզհետէ հրատարա-
կել ժողովրդի ընթերցանութեան համար: Եթէ յա-
ջորդ տետրակներն էլ այնպէս յաջող կազմուած լի-
նին, ինչպէս այս առաջինը, մեզ կը մնայ միայն շը-
նորհաւորել մի օգտակար և համակրելի ձեռնարկ-
ութիւն. մենք այնքան քիչ բան ունինք հրատարա-
կած ժողովրդի համար և մանաւանդ այնքան սակա-
ւաթիւ են փոքր ի շատէ շնորհալի գրուածքները,
որոնց նպատակն է հանրամատչելի ընթերցանու-
թեան նիւթ մատակարարել, որ չենք կարող չուրա-
խանալ այսպիսի մի յաջող սկզբնաւորութեան վրայ:
Այս գրքոյկը հետաքրքրութեամբ կարդացուում է
և գրուած է շատ պարզ և ընդհանրապէս մաքուր
ու կանոնաւոր լեզուով: Բարեբաղդաբար շատ քիչ
են պատահում այստեղ այն խորթ ձեւերն ու դար-
ձուածները, որ այնքան սովորական են մեր այդ կար-
գի հրատարակութեանց մէջ: Գրքոյկի գինն աժան է,
որ մեղանում գրքի տարածման հարկաւոր պայման-
ներից մէկն է: Մի բան, որ ցանկալի է տեսնել, յա-
ջորդ տետրակներն են, որոնց շնորհիւ մանաւորա-
պէս բնագիտական զրոյցներն աւելի հետաքրքրական
ու օգտակար են դառնում՝ մանաւանդ հասարակ
ժողովրդի համար:

Յաջորդ գրքոյկները պիտի լինին՝ «ընտանի
կենդանիներ», «Ոյժեր», «Ելեքտրականութիւն» և
և այլն:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻՍ ՏՊԱՐԱՆՈՒՄ ՎԱՃԱՌՈՒՈՒՄ ԵՆ ՀԵՏԵՒԵԱԼ ՆՈՐ ԳՐԱԲԵՐԸ .

1. ՎԿԱՅԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ԳՈՐԻԱ ԵՒ ՇՄՈՐԻ (Ագաթանգեղոսի աղբիւրներից) . — գրեց	Բ. Կ.
Գ. Տէր—Ս. Կրտչեան .	
2. ՊԱՐԶ ԲԱՐՈՋՆԵՐ. (Գ. — Բ. Գրքոյի) — գրեց	Էմմանուէլ քաչ. Նաղարեանց
	— 50
	— 20

Կ. Ի. ԺԱՄՀԱՐԵԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ԼՈՅՍ Է ՏԵՍԵԼ ՄՈՍԿՈՒՆՈՒՄ

„ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎԵԱՆՆԻ ԵՐԿԵՐԸ“

Ե Ի

ՎԱՃԱՌՈՒՈՒՄ Է ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՈՐԲԱՅԵԱԼ ԹՈՌՆԵՐԻ ՕԳՏԻՆ .

Կարելի է գնել Թիֆլիս կեդրոնական գրավաճառանոցում և
Վաղարշապատ այրի տիկին ԿԱՏԱՐԻՆԷ ԱՐՈՎԵԱՆԻ մօտ:

Գինն է առանց ծանապարհածախքի մէկ ռուբլի (1 ռ.)

Ծանապարհի ծախքով մէկ ռուբլի երեսուն և հինգ կոպ. (1 ռ. 35 կ.)

գումարով աւանդներին զիջումն կը լինի:

Կ ո Վ Կ ա ս ու մ առաջին

Ջ Ա Ն Գ Ա Կ Ի Գ Ո Ր Ծ Ա Ր Ա Ն

Ի Ն Փ Ե Ն Ե Ր Ն Ե Ր

Ե Ա Ր Ա Լ Ե Ա Ն Ի Լ Ա Լ Ի Խ Ա Ն Ե Ա Ն Ի

Տ Փ Խ Ի Ս Ո Ւ Մ

Չուլում է նորերը և վերաձուլում հները ամենայն մեծութեամբ (մինչև 1000 փուտ կշռով):

Գործարանում ձուլուած զանգակները յայտնի են իւրեանց գեղարուեստական ձևերով և հիանալի ձայնով: զանգակի վերայ նկարուում են, սուրբերի պատկերներ համաձայն պատուէր տուողների ընտրութեան: Մակադրութիւններ աւելն լեզուներով:

Խնդրում են պատուէրները ուղղել՝ Вь контору чугунно—литейного, машинно—строительного и колокольного заводов инженеров Яралова и Алиханова, Тифлисъ, Александровская ул., собственный домъ, вблизи вокзала.